



**Η Πολυπλοκότητα της Κοινωνικής Ταυτότητας των Μουσουλμάνων
Ελληνίδων: Μια Ερμηνευτική Φαινομενολογική Ανάλυση**

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Γραφάκου Ιωάννα

Τμήμα Ψυχολογίας, ΠΜΣ “Ψυχολογία”

Ειδίκευση Ταυτότητες και Διαπροσωπικές Σχέσεις

A.M. 0622M009

Αθήνα, 2025

Τριμελής επιτροπή

Μαντόγλου Άννα, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπουσα)

Κορδούτης Παναγιώτης, Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου

Μωραΐτου Δέσποινα, Διδάσκουσα Παντείου Πανεπιστημίου

Copyright © Γραφάκου Ιωάννα, 2025

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειον Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δεν δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Ευχαριστίες

Θα ήθελα να εκφράσω τις ειλικρινείς μου ευχαριστίες προς όλες όσες με υποστήριξαν και συνέβαλαν στην ολοκλήρωση της παρούσας διπλωματικής εργασίας.

Ευχαριστώ θερμά την τριμελή επιτροπή μου για τη συμβολή της στη διαδικασία αξιολόγησης της εργασίας μου. Ειδικότερα, ευχαριστώ στην επιβλέπουσα της εργασίας μου, Άννα Μαντόγλου, για τον χώρο που μου παραχώρησε επιτρέποντάς μου να αναπτύξω αυτή την εργασία. Ιδιαίτερες ευχαριστίες θα ήθελα να απευθύνω στην Κατερίνα Καραγεώργου, αναπληρώτρια καθηγήτρια στο μάθημα των Κοινωνικών Ταυτοτήτων, που υπήρξε πηγή έμπνευσης για το θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας μου. Οι γνώσεις και η διδασκαλία της συνέβαλαν σημαντικά στη διαμόρφωση της προσέγγισής μου.

Προπαντός, εκφράζω την ειλικρινή μου ευγνωμοσύνη προς κάθε μία από τις συνεντευξιαζόμενες αυτής της έρευνας, οι οποίες μου εμπιστεύτηκαν τις προσωπικές τους ιστορίες και εμπειρίες, προσφέροντάς μου γενναιόδωρα τον χρόνο τους από την ξεκούρασή τους, τις οικογενειακές, επαγγελματικές και θρησκευτικές τους υποχρεώσεις.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Κώστα Πάκα για την πολύτιμη βοήθειά του στη βιβλιογραφία, και την εμπιστοσύνη και στήριξη που μου έδειξε από την αρχή αυτής της διαδρομής.

Χωρίς την συμβολή όλων των παραπάνω, η ολοκλήρωση αυτής της διπλωματικής εργασίας δεν θα ήταν εφικτή.

Περιεχόμενα

| | |
|---|----|
| Αναστοχασμός – Αντί Προλόγου | 8 |
| Εισαγωγή | 8 |
| Θεωρίες Ταυτοτήτων | 9 |
| Διεθνής Βιβλιογραφία | 12 |
| Διαθεματικότητα – Πολλαπλή Αορατότητα και Διάκριση | 14 |
| Γυναικεία Μουσουλμανική Εμπειρία | 15 |
| Η Ελληνική Περίπτωση | 18 |
| Μεθοδολογία | 23 |
| Συμμετέχουσες | 23 |
| Δεοντολογία | 23 |
| Σχεδιασμός | 24 |
| Διαδικασία | 25 |
| Μέθοδος Ανάλυσης | 27 |
| Αποτελέσματα | 28 |
| 1. Ταυτότητα και Πολυπλοκότητα | 28 |
| 1.1. Πολιτισμική και Εθνική ταυτότητα | 28 |
| 1.2. Θρησκευτική ταυτότητα | 29 |
| 1.3. Έμφυλη ταυτότητα | 30 |
| 1.4. Πολλαπλότητα της Ταυτότητας και Επιτέλεση | 32 |
| 2. Ανήκειν και Τρόποι Διαχείρισης | 33 |
| 2.1. Αντιλαμβανόμενη Διάκριση και Συστημικός Ρατσισμός | 33 |
| 2.2. Αναζήτηση Ανήκειν – Ορατότητα, Αορατότητα, Υπερορατότητα | 35 |
| 2.3. Στρατηγικές Διαχείρισης | 36 |
| 3. Κοινωνικά, Πολιτικά Ζητήματα και Ακτιβισμός | 38 |
| 3.1. Ισλαμοφοβία στην Ελλάδα και στην Δύση | 38 |

| | |
|---|----|
| | 5 |
| 3.2. Συμπερίληψη και (Ανθρώπινα) Δικαιώματα | 39 |
| 3.3. Δράσεις και Ελπίδα για το Μέλλον | 41 |
| 4. Ψυχική Υγεία και Βιωμένη Εμπειρία | 42 |
| 4.1. Πρόσβαση σε Υπηρεσίες | 42 |
| 4.2. Συναισθηματική Εμπειρία | 43 |
| 4.3. Τρόποι Ενδυνάμωσης | 45 |
| Συζήτηση | 46 |
| Θεωρητικές επιπτώσεις και Πρακτικές εφαρμογές της έρευνας | 49 |
| Περιορισμοί | 51 |
| Προτάσεις για Μελλοντική Έρευνα | 52 |
| Συμπεράσματα | 54 |
| Βιβλιογραφία | 57 |
| Παράρτημα 1: Έντυπο Συγκατάθεσης | 63 |
| Παράρτημα 2: Οδηγός Συνέντευξης | 65 |

Πίνακες

| | |
|---|----|
| Πίνακας 1: Δημογραφικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά συμμετεχουσών | 24 |
|---|----|

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία διερευνά την πολυπλοκότητα της κοινωνικής ταυτότητας των Μουσουλμάνων Ελληνίδων γυναικών, χρησιμοποιώντας την ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση. Η έρευνα βασίζεται στις θεωρίες της Κοινωνικής Ταυτότητας (Tajfel & Turner, 1979) και της Πολυπλοκότητας της Κοινωνικής Ταυτότητας (Roccas & Brewer, 2002), εξετάζοντας πώς οι γυναίκες αυτές διαπραγματεύονται τις πολλαπλές ταυτότητές τους (εθνικές, θρησκευτικές, έμφυλες, κ.ά.) σε ένα περιβάλλον όπου η μουσουλμανική ταυτότητα συχνά θεωρείται (η) "Άλλη". Μέσω ημιδομημένων συνεντεύξεων με 6 Μουσουλμάνες Ελληνίδες, η έρευνα αναδεικνύει την αυτοεικόνα των γυναικών για τις ταυτότητές τους και τις δυσκολίες στην καθημερινότητα, όπως η διαθεματικότητα διακρίσεων, η αορατότητα και η αναζήτηση του "ανήκειν" σε διάφορες πτυχές της κοινωνικής πραγματικότητας (στην εργασία, τις διαπροσωπικές σχέσεις, στον δρόμο, στην σχέση με το κράτος). Τα αποτελέσματα δείχνουν ότι οι συμμετέχουσες διαπραγματεύονται τις ταυτότητές τους μέσω της αυτομόρφωσης και της ενημέρωσης των άλλων πάνω σε αυτές, της ανα-κατασκευής, επανοικειοποίησης και της επιτέλεσης της ταυτότητάς τους. Η έρευνα υπογραμμίζει την επιρροή του συστημικού ρατσισμού και του κοινωνικού αποκλεισμού στην ευημερία των μουσουλμάνων γυναικών και την σημασία των κοινωνικών αντιλήψεων, της κοινότητας, της ορατότητας, και της αναγνώρισης των ταυτοτήτων στην διαμόρφωση της εμπειρίας τους. Η μελέτη προτείνει την ανάπτυξη διαπολιτισμικά ευαισθητοποιημένων υπηρεσιών ψυχικής υγείας και πολιτικών συμπερίληψης που θα λαμβάνουν υπόψη τις ανάγκες αυτής της πληθυσμιακής ομάδας, ενισχύοντας την κοινωνική διαπολιτισμική κατανόηση και την πρόσβαση σε ίσα δικαιώματα, ώστε να επιτευχθεί ουσιαστική συμπερίληψη και αποδοχή της πολιτισμικής ετερότητας.

Λέξεις Κλειδιά

Μουσουλμάνες Ελληνίδες, Πολυπλοκότητα Κοινωνικής Ταυτότητας, Διαθεματικότητα, Ισλαμοφοβία, Έμφυλες Ταυτότητες, Κοινωνικές Διακρίσεις, Συμπερίληψη, Διαπολιτισμικότητα

Abstract

This thesis explores the complexity of the social identity of Muslim Greek women using Interpretative Phenomenological Analysis. The research is based on the Social Identity Theory (Tajfel & Turner, 1979) and the Social Identity Complexity Theory (Roccas & Brewer, 2002), examining how these women negotiate their multiple identities (national, religious, gender, etc.) in an environment where Muslim identity is often perceived as the "Other." Through semi-structured interviews with six Muslim Greek women, the study highlights their self-perception of their identities and the challenges they face in daily life, such as intersectional discrimination, invisibility, and the search for belonging across different aspects of social reality (work, interpersonal relationships, public spaces, and their relationship with the state). The findings indicate that participants negotiate their identities through self-education and raising awareness among others, reconstructing, reclaiming and performing their identity. The study underscores the impact of systemic racism and social exclusion on the well-being of Muslim women, as well as the significance of social perceptions, community, visibility, and recognition in shaping their experiences. The research suggests the development of culturally sensitive mental health services and inclusion policies that address the needs of this population, that will foster intercultural understanding and equal access to rights, ultimately achieving meaningful inclusion and acceptance of cultural diversity.

Key Words:

Muslim Greek Women, Social Identity Complexity, Intersectionality, Islamophobia, Gender Identities, Social Discrimination, Inclusion, Inter/Cross-Culturality

Αναστοχασμός – Αντί Προλόγου

Ως ποιοτική έρευνα, η μελέτη επηρεάζεται εγγενώς από την προοπτική και τις ερμηνείες της ερευνήτριας. Εναρκτήριο κίνητρο για την παρούσα έρευνα ήταν η αδυναμία μου να εμπεριέξω ουσιαστικά και αυθεντικά θρησκευόμενες και συγκεκριμένα μουσουλμάνες γυναίκες μέσα στις φεμινιστικές ταυτότητές μου. Αναγνωρίζοντας την ανεπάρκειά μου ξεκίνησα να μελετώ εμπειρίες των ίδιων των υποκειμένων, καταλήγοντας σε μια πιο συμπεριληπτική φεμινιστική προοπτική. Κατά την ενασχόλησή μου με το ζήτημα αντιλήφθηκα το μεγάλο κενό στις παροχές διαπολιτισμικής ψυχικής υγείας, που με παρακίνησε να ασχοληθώ επιστάμενα με το ζήτημα. Παρά τις προσπάθειες διατήρησης της επιστημονικής ουδετερότητας, το πολιτισμικό και κοινωνικό μου προφίλ ως ημεδαπής, λευκής, γυναίκας, φεμινίστριας και άθρησκης επηρεάζει τους φακούς ανάλυσης και ερμηνείας των δεδομένων, αλλά και τις ίδιες τις ερωτήσεις που θέτω, προκαταλαμβάνοντας κατά έναν τρόπο τις απαντήσεις που θα λάβω. Η αντανάκλαστικότητα χρησιμοποιήθηκε για να μετριάσει αυτή την επιρροή, αλλά κάποιος βαθμός προκατάληψης είναι αναπόφευκτος στην ερμηνευτική έρευνα.

Εισαγωγή

Η μουσουλμανική ταυτότητα στην Ελλάδα είναι παρούσα πριν ακόμα από την ίδρυση του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Παρόλα αυτά εξακολουθεί να θεωρείται από τον ευρύτερο πληθυσμό ξένη, ασύμβατη με δυτικά και ελληνικά ήθη και έθιμα, εν γένει Άλλη. Ο μουσουλμανικός πληθυσμός βρίσκεται έτσι σε μια θέση όπου η διαπραγμάτευση των πολλαπλών κατηγοριών της ταυτότητάς του είναι αναγκαία για την επίτευξη μιας ενιαίας αυτοεικόνας. Την διαδικασία αυτήν, πιθανούς μηχανισμούς με τους οποίους το άτομο επεξεργάζεται τις κοινωνικές του ταυτότητες, τις ενδοομάδες του και ποια άτομα περιλαμβάνονται σε αυτές περιγράφει η θεωρία Πολυπλοκότητας της Κοινωνικής Ταυτότητας (ΠΚΤ) των S. Roccas και M. Brewer (2002), που θα αποτελέσει το ερμηνευτικό εργαλείο αυτής της έρευνας. Βάση κάθε έρευνας και θεωρίας των κοινωνικών ταυτοτήτων

είναι η Θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας (ΘΚΤ) των Tajfel και Turner (1979). Ας ξεκινήσουμε λοιπόν από την αρχή.

Θεωρίες Ταυτοτήτων

Οι Tajfel & Turner ξεκινούν κάνοντας την βασική διαφοροποίηση ανάμεσα σε διομαδική και διατομική συμπεριφορά, εξηγώντας πως το άτομο, σε καταστάσεις που σχετίζονται με τις σχέσεις μεταξύ μιας ομάδας της οποίας είναι μέλος (ενδο-ομάδα) και μιας ομάδας της οποίας δεν είναι μέλος (εξω-ομάδα), θα λειτουργήσει και δια-δράσει ως μέλος της ομάδας και όχι ως μεμονωμένο άτομο με διατομικές εμπειρίες, συναισθήματα κ.ο.κ. . Η κοινωνική ομάδα υπαγορεύει τι συμπεριφορές, συναισθήματα και στάσεις αρμόζουν στα μέλη της σύμφωνα με το δεδομένο κάθε φορά πλαίσιο (Hornsey, 2008). Για να θεωρείται κάποιο άτομο ως μέλος της ομάδα και να δρα αντίστοιχα αρκεί να αυτοπροσδιορίζεται ως τέτοιο (Tajfel, 1970; Tajfel & Turner, 1979), επιπλέον όμως έχει σημασία και οι άλλες/οι να της/του αναγνωρίζουν αυτήν την ταυτότητα (1979). Η κοινωνική ταυτότητα λοιπόν είναι το σύνολο των πτυχών της αυτοεικόνας του ατόμου που προέρχονται από τις κοινωνικές κατηγορίες στις οποίες αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως ανήκον (Tajfel & Turner, 1979, p. 40). Το άτομο μέσα από την κοινωνική ομάδα καλύπτει την ανάγκη του για ανήκειν, αλλά και διαφέρειν. Χρειάζεται η ομάδα που είναι μέλος να είναι αφενός διακριτή από τις άλλες, αφετέρου να έχει θετικό κοινωνικό πρόσημο, το αποτέλεσμα δηλαδή της διομαδικής σύγκρισης να είναι θετικό, ώστε να ενισχύει την αυτοεικόνα του ατόμου θετικά. Αν η κοινωνική ταυτότητα του ατόμου δεν ικανοποιεί την αυτοεικόνα του, το άτομο θα προσπαθήσει να φύγει από αυτήν την ομάδα προς μια πιο θετική ή θα προσπαθήσει να αλλάξει το κοινωνικό στάτους της ομάδας του κάνοντάς την πιο θετικά διακριτή. Η διάκριση μεταξύ «εμείς» και «αυτές/οί» αποτελεί τη βάση της διομαδικής συμπεριφοράς, και αλλάζει τον τρόπο που αντιλαμβάνονται τα άτομα το ένα το άλλο (Hornsey, 2008).

Πώς όμως γίνεται η διαφοροποίηση μεταξύ «εμείς» και «αυτές/οί» ή «Άλλες/οι»; Εντός της κοινωνίας τα άτομα έχουν πολλαπλές κατηγοριοποιήσεις ταυτόχρονα, ανήκουν σε πολλαπλές ομάδες οι οποίες αλληλεπικαλύπτονται, δεν είναι πλήρως «Άλλες». Όπως

ισχυρίζονται οι Alexandria L. West et al. (2017) στην αναδρομή των θεωριών πολυπολιτισμικών ταυτοτήτων, η αντίληψη ότι οι αλληλεπικαλυπτόμενες ομάδες του ατόμου και τα συστήματα σκέψης που επιτελούν είναι επαρκώς διαφορετικές δημιουργεί την ανάγκη για επεξεργασία και διαπραγμάτευση των ταυτοτήτων αυτών. Μια τέτοια διαδικασία επεξεργασίας της δομής της ταυτότητας περιγράφουν οι Roccas και Brewer στην «Πολυπλοκότητα της Κοινωνικής Ταυτότητας» (2002). Σύμφωνα με τις ίδιες «αποτελεί μια νέα θεωρητική κατασκευή που αναφέρεται στην φύση της υποκειμενικής αναπαράστασης των πολλαπλών ενδοομαδικών ταυτοτήτων» (Roccas & Brewer, 2002, p. 88).

Ας αναλύσουμε τι σημαίνει αυτός ο ορισμός. Ο τρόπος που το άτομο αναπαριστά τις ταυτότητές του μετά από επεξεργασία καθορίζει την πολυπλοκότητα και τον βαθμό συμπερίληψης της ταυτότητάς του. Η πολυπλοκότητα εξαρτάται και διαφέρει από το κατά πόσο 1) το άτομο αντιλαμβάνεται την διαφοροποίηση μεταξύ των ενδοομάδων του και 2) κατά πόσο διαχειρίζεται αυτήν την διαφοροποίηση με μηχανισμούς απομόνωσης των διαφορετικών ταυτοτήτων του ή ενοποίησης και ταυτόχρονου συμβιβασμού τους. Ανάλογα δηλαδή με τον αντιλαμβανόμενο βαθμό αλληλοεπικάλυψης των ταυτοτήτων του (διαφοροποίηση) και έπειτα τον τρόπο που επιλέγει να τις αναπαραστήσει, η ταυτότητα μπορεί να είναι περισσότερο πολύπλοκη (μικρή αντιλαμβανόμενη αλληλοεπικάλυψη των ταυτοτήτων του), ή λιγότερο πολύπλοκη (μεγάλη αντιλαμβανόμενη αλληλοεπικάλυψη). Η ΠΚΤ δεν επηρεάζει μόνο την αυτοεικόνα του ατόμου, αλλά και τον τρόπο που αντιλαμβάνεται και συμπεριφέρεται στους άλλους, τον αποκλεισμό ή την συμπερίληψή τους. (Brewer et al., 2012; Roccas & Brewer, 2002; West et al., 2017). Ένα άτομο που αντιλαμβάνεται την διαφοροποίηση μεταξύ των ενδοομάδων του, αντιλαμβάνεται ότι υπάρχουν άτομα, μέλη της ενδοομάδας σε τουλάχιστον μία πτυχή της ταυτότητας, αλλά όχι στις υπόλοιπες. Όσες περισσότερες ομάδες βιώνει το άτομο ως σημαντικές αλλά διαφοροποιημένες πτυχές της κοινωνικής του ταυτότητας, τόσο πιο πολύπλοκη και συμπεριληπτική η ταυτότητά του.

Τα πιθανά μοντέλα σύμφωνα με την ΠΚΤ που μπορεί να προκύψουν μέσα από αυτήν την επεξεργασία είναι τα ακόλουθα, από τη λιγότερο πολύπλοκη δομή ταυτότητας, στην περισσότερο πολύπλοκη.

Διασταύρωση: Υπάρχει ταυτόχρονη αναγνώριση πάνω από μίας κοινωνικής κατηγορίας ως ταυτότητα, αλλά αναγνωρίζεται μόνο μία ενδοομάδα, η τομή μεταξύ των δύο. Μέλη της ενδοομάδας είναι μόνο αυτά που αποτελούν μέλη και των δύο ομάδων ταυτόχρονα. Περιορίζει τις παρεκκλίσεις σε μια μοναδική πολύ στενή κοινωνική ταυτότητα.

Ηγεμονία: Μία είναι η εξέχουσα ομάδα που αποτελεί και την κοινωνική ταυτότητα του ατόμου. Όλες οι άλλες είναι υφιστάμενες ως ενδοομαδικές παραλλαγές της εξέχουσας ομάδας. Αντίστοιχα, τα άτομα που είναι μέλη της πρωτεύουσας ομάδας αντιμετωπίζονται ως μέλη ενδοομάδας. Είναι μια μορφή ταυτότητας με καθαρές διχοτομήσεις.

Διαμερισματοποίηση: Αναγνωρίζονται πάνω από μία ταυτότητες ως σημαντικές με αναγνώριση της διαφοροποίησής τους, αλλά η στρατηγική που ακολουθείται είναι η απομόνωσή τους, δηλαδή δεν ενεργοποιούνται ταυτοχρόνως. Είναι μια καταστασιακά και πλαισιακά συγκεκριμένη δομή ταυτότητας, με μία ταυτότητα να εκφράζεται ανάλογα με το πλαίσιο, και αντίστοιχα τα μέλη εκείνης να τελούν μέλη της ενδοομάδας για την εκάστοτε κατάσταση.

Συγχώνευση: Είναι η πιο συμπεριληπτική και ποικιλόμορφη δομή ταυτότητας. Ενδοομάδα είναι οποιοδήποτε μέλος οποιασδήποτε από τις σημαντικές ομάδες για την κοινωνική ταυτότητα. Αυτές οι ταυτότητες είναι εξίσου σημαντικές και εξέχουσες σε κάθε περίπτωση. Υπάρχει επίγνωση της διαφοροποίησης των ομάδων και ταυτόχρονη αναγνώρισή τους, με ενοποίηση αυτών σε μια κοινωνική ταυτότητα.

Οι διαδικασίες διαπραγμάτευσης της πολύπλοκης ταυτότητας θα παράγουν ψυχολογικά και κοινωνικά αποτελέσματα που ξεπερνούν την κάθε μία ξεχωριστή ταυτότητα και το απλό άθροισμά τους (West et al., 2017). Αποτελούν ταυτόχρονα διαδικασίες διαπραγμάτευσης των πολιτισμών που εκφράζουν. Γίνεται εμφανές ότι περισσότερη

πολυπλοκότητα απαιτεί και περισσότερους γνωστικούς πόρους, ενώ αποτελεί μια δυναμική διαδικασία που εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από καταστασιακούς (π.χ. διακριτότητα της ταυτότητας, στρες) και χρόνιους παράγοντες (π.χ. κοινωνικοί κύκλοι, κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο) που επηρεάζουν τους γνωστικούς πόρους (Roccas & Brewer, 2002; West et al., 2017). Αυτή οι πολυπαραγοντική διαδικασία είναι που εξηγεί τις διαφορές μεταξύ των πολυπολιτισμικών ατόμων.

Η αντιλαμβανόμενη αλληλοεπικάλυψη των ταυτοτήτων δεν ταυτίζεται απαραίτητως με την πραγματική αλληλοεπικάλυψή τους. Είναι μια υποκειμενική αντίληψη. Ως πρωτοτυπική περίπτωση της θεωρίας τους οι Roccas και Brewer αναφέρουν της περίπτωση των μεταναστριών/ών με συμμετοχή σε διαφορετικές κοινωνικές, εθνοτικές και εθνικές ομάδες με συχνά αντικρουόμενες αξίες και συνήθειες (2002, p. 92). Οι Brewer et al. (2012) διεξήγαγαν έρευνα ακριβώς πάνω σε αυτόν τον πληθυσμό, πώς δηλαδή δομεί την ταυτότητά του ένα άτομο με μειονοτική ταυτότητα σε κάποια πτυχή και πλειονοτική σε κάποια άλλη. Τα αποτελέσματα έδειξαν πως η μειονοτική ομάδα αντιλαμβανόταν σημαντικά περισσότερη αλληλεπικάλυψη μεταξύ της εθνικής και εθνοτικής ομάδας, το οποίο αφενός δεν αντικατοπτρίζει την πραγματική αλληλεπικάλυψη των ομάδων αυτών, πράγμα που επιβεβαιώνει την υποκειμενικότητα της ΠΚΤ. Έπειτα, η μεγαλύτερη αλληλεπικάλυψη βάσει θεωρίας σχετίζεται με χαμηλότερη ΠΚΤ και συνεπώς με μικρότερο βαθμό συμπερίληψης. Για την μειονοτική ομάδα όμως, τα δύο δεν σχετίζονταν. Η διατήρηση ισχυρής εθνοτικής ταυτότητας και δεσμών με αυτήν δεν ήταν ασύμβατη με την ύπαρξη επίσης ισχυρής και μάλιστα πιο συμπεριληπτικής εθνικής ταυτότητας. Οι εξηγήσεις για αυτά τα ευρήματα είναι συνεπείς τόσο με την θεωρία της ΠΚΤ όσο και με την ΘΚΤ. Μια ερμηνεία αυτού αφορά την διαχείριση του μειονοτικού στρες μέσω της υποστήριξης της ταύτισης με την πλειονοτική εθνική ομάδα.

Διεθνής Βιβλιογραφία

Η έρευνα των Spiegler et al. (2021) με έφηβες/ους μουσουλμάνες/ους στο Ηνωμένο Βασίλειο, επιβεβαιώνει τα ευρήματα των Brewer et al. (2012), καθώς η μειονοτική ομάδα δεν

έδειξε μικρότερη συμπερίληψη ενώ παρατηρήθηκε μεγαλύτερη αντιλαμβανόμενη αλληλοεπικάλυψη και θεωρούμενη ομοιότητα μεταξύ των ταυτοτήτων τους. Φαίνεται πως για τις μειονοτικές ομάδες, αυτά τα αποτελέσματα δεν δείχνουν μικρότερη πολυπλοκότητα, αλλά μια διαφορετική μορφή πολυπλοκότητας ώστε τα άτομα να μπορέσουν να συμβιβάσουν γνωστικά δύο αρκετά διαφορετικές ταυτότητες. Επιπλέον, η έρευνα έδειξε πως πάνω από το 90% των συμμετεχουσών/όντων βίωσαν ισχυρή ταύτιση και με τις δύο ταυτότητες, διαψεύδοντας το αφήγημα για μη συμβιβασμό της μουσουλμανικής με την δυτική ταυτότητα. Η διαχρονική έρευνα των Fleischmann et al. (2019) στην Γερμανία έδειξε και πάλι ότι οι μουσουλμανική και η εθνική ταυτότητα είναι ισχυρά συμβατές για την μειονοτική ομάδα, αλλά γίνονται πιο συγκρουόμενες όσο αυξάνεται η αντιλαμβανόμενη διάκριση που βιώνουν τα άτομα με αποτέλεσμα την μείωση της εθνικής ταύτισης και αύξηση της θρησκευτικής.

Πιο πρόσφατα, στην ποιοτική έρευνα των Ryan et al.(2023) σχετικά με την παραγνώριση (misrecognition) της ταυτότητας σε μουσουλμανικό πληθυσμό στην Σκωτία επιβεβαιώνεται η σημασία της ορθής αναγνώρισης, αποδοχής και εκτίμησης από άλλες/ους των ταυτοτήτων του ατόμου, των κατάλληλων μάλιστα ταυτοτήτων για το εκάστοτε πλαίσιο, για την αυτοεικόνα του ατόμου και την ικανοποίηση του εαυτού. Η έρευνα επιπλέον ανέδειξε έμφυλες διαστάσεις στην παραγνώριση της ταυτότητας καθώς οι μουσουλμάνες γυναίκες και οι ανάγκες τους φάνηκαν ακόμα πιο αόρατες σε πολιτικές και κοινωνικές πρακτικές, χωρίς κατάλληλους χώρους ή πρόβλεψη για ζητήματα θρησκευτικής σεμνότητας (π.χ. ύπαρξη κατάλληλου ρουχισμού, χώροι αποκλειστικά για γυναίκες, κ.ά.). Ταυτόχρονα οι γυναίκες ανέφεραν μεγαλύτερη υπερ-ορατότητα της μουσουλμανικής ταυτότητάς στην καθημερινότητά τους λόγω της ενδυμασίας τους, με αποτέλεσμα να αγνοούνται οι υπόλοιπες πτυχές τους (π.χ. η επαγγελματική) από τις/ους γύρω τους. Σε έρευνα σε αγγλοσαξονικές χώρες η Kabir (2016) τονίζει την σημασία του στενού κοινωνικού κύκλου στην διαμόρφωση της ταυτότητας, Βρετανές στην έρευνα των Hunt et al. (2020) αναφέρουν πως όταν η πολλαπλή τους ταυτότητα είναι ορθά ορατή και αναγνωρίσιμη ανακινεί το αίσθημα πως είναι ξεχωριστές, ενώ αντιθέτως όταν υπήρχε ασυμφωνία μεταξύ του πώς ένιωθαν канаδέες

μουσουλμάνες και πώς γίνονταν αντιληπτές υπήρχαν αισθήματα δυσφορίας και ανησυχίας (Latif et al., 2018).

Διαθεματικότητα – Πολλαπλή Αορατότητα και Διάκριση

Η πολλαπλή μορφή διάκρισης που διαφαίνεται να βιώνουν οι μουσουλμάνες γυναίκες στην έρευνα των Ryan et al. (2023) εξηγείται και περιγράφεται από το αναλυτικό εργαλείο της διαθεματικότητας. Βασική αρχή αυτής της έννοιας, την οποία εισήγαγε η Kimberlé Crenshaw (1989, 1991), είναι πως οι πολλαπλές ταυτότητες των ατόμων παράγουν μοναδικές διακρίσεις εις βάρος τους (ή προνόμια υπέρ τους), που δεν είναι αποτέλεσμα του αθροίσματος απλώς των ξεχωριστών ταυτοτήτων τους, αλλά η κάθε μειονοτική ταυτότητα λειτουργεί πολλαπλασιαστικά για την διάκριση που υφίσταται το άτομο. Το ζήτημα της διαθεματικότητας αναφέρεται στις θεωρίες που αφορούν τις πολλαπλές κοινωνικές ταυτότητες και περιγράφει μια διαδικασία παράλληλη στην ΠΚΤ αφού η εμπειρία των ταυτοτήτων των ατόμων και συνεπώς, η επεξεργασία τους, και μέσω αυτής, το πώς ανταλλάσσονται τα μέλη των εξωομάδων είναι αποτέλεσμα του συνδυασμού και όχι των μεμονωμένων ταυτοτήτων τους (West et al., 2017). Η διαθεματικότητα αναδύεται - ονομαστικά ή περιγραφικά- σε όλη την βιβλιογραφία που θα διατρέξουμε, μέσα από τις μαρτυρίες των μουσουλμάνων γυναικών, ως κύριο και επαναλαμβανόμενο χαρακτηριστικό της εμπειρίας τους. Κύριο στοιχείο είναι η διαθεματική αορατότητα που εισήγαγαν οι Purdie Vaughns και Eibach (2008) σύμφωνα με την οποία συγκεκριμένες ταυτότητες θεωρούνται πρωτοτυπικές (π.χ. ο άνδρας, λευκός) και συνεπώς οι άλλες είναι αποκλίνουσες (π.χ. η γυναίκα, μαύρη), και δεν λαμβάνονται υπόψιν στις δημόσιες συζητήσεις (Μάρκου, 2007; Purdie-Vaughns & Eibach, 2008; West et al., 2017;). Οι μουσουλμάνες γυναίκες στην Ελλάδα, αλλά και ευρύτερα στην Δύση, όπως θα δούμε, είναι –ειρωνικά- μια πρωτοτυπική περίπτωση αυτής της θεωρίας καθώς αποτελούν αποκλίνουσες ταυτότητες έμφυλα, θρησκευτικά, συχνά και εθνοτικά και οικονομικά.

Γυναικεία Μουσουλμανική Εμπειρία

Έχοντας πολλαπλές «αποκλίνουσες» ταυτότητες οι μουσουλμάνες βρίσκονται μεταξύ δύο πατριαρχιών, της δυτικής και της μουσουλμανικής, ενώ ταυτόχρονα αποτελούν μη-πρωτοτυπικά μέλη και στα δυτικά φεμινιστικά πλαίσια. Βρίσκονται μεταξύ του να αποδείξουν πως δεν είναι καταπιεσμένα όντα από τους άνδρες γύρω τους, αλλά ισότιμα μέλη των δυτικών κοινωνιών, αλλά και να αποδείξουν στην θρησκευτική τους κοινότητα πως δεν προδίδουν τα ήθη της κατά την επαναδιαπραγμάτευση της ταυτότητάς τους (Zimmerman, 2015). Σε έρευνα που διεξήχθη στις Η.Π.Α. σχετικά με την έμφυλη φύση των στερεοτύπων σε μουσουλμάνες/ους και χριστιανές/ους (Erentzen et al., 2023) φάνηκε πως τα στερεότυπα για μουσουλμάνες γυναίκες ήταν σημαντικά διαφοροποιημένα από τα στερεότυπα που αποδόθηκαν τόσο σε γυναίκες εν γένει όσο και σε μουσουλμάνες/ους, αναδεικνύοντας την διπλή αορατότητά τους. Χαρακτηριστικό είναι πως ακόμα σε ομάδες διεκδίκησης δικαιωμάτων, μειονοτικών και φεμινιστικών, η δική τους ταυτότητα απουσιάζει (Zimmerman, 2015). Σε ποιοτικές έρευνες σχετικά με την καθημερινή εμπειρία νεαρών βρετανών (Hunt et al., 2020; Velayati, 2018;), νεοζηλανδών (Dobson, 2012), αυστραλών, αμερικανίδων (Kabir, 2016) και канаδών (Latif et al., 2018) μουσουλμάνων γυναικών σχετικά με την ταυτότητα τους φάνηκε ότι πολλά από τα θέματα που προέκυψαν κατά τις συνεντεύξεις είχαν καθαρά έμφυλα χαρακτηριστικά με τις διακρίσεις ή την παραγνώριση της ταυτότητας να έρχονται τόσο από συναναστροφές με πλειονοτικό πληθυσμό (π.χ. βία, προκαταλήψεις) όσο και με μουσουλμάνες/ους (π.χ. επικρίσεις για την επάρκεια της πίστης τους). Η μαντίλα αποτελεί ορατή ένδειξη ταυτότητας για τις μουσουλμάνες, και ταυτόχρονα ένδειξη της διαφορετικότητάς τους από τα κυρίαρχα πρότυπα, κάνοντάς τις ακόμα πιο ευάλωτες στην διάκριση και την προκατάληψη, από ό,τι τους άντρες ομόθρησκούς τους. Άλλα ορατά σημάδια ταυτότητας μπορεί να είναι το όνομα και οι συνήθειες (Velayati, 2018).

Όπως αναφέρουν στις έρευνες οι μουσουλμάνες βρίσκονται αποκλεισμένες συχνά και από το φεμινιστικό κίνημα: από τις παραβιαστικές συμπεριφορές δυτικών φεμινιστριών της αποικιοκρατικής Γαλλίας στην Αλγερία με επίκεντρο το μουσουλμανικό πέπλο -πρακτικές που παραλληλίζονται με τις παρούσες πολιτικές απαγόρευσης του χιτζάμπ στην Γαλλία-

(Zimmerman, 2015, σ. 306), έως και στην καθημερινότητα τους όπου υπόκεινται σε διακρίσεις από άλλες γυναίκες και σε αποκλεισμό από φεμινιστικές ομάδες (Beckmann Al Wazni, 2012). Αντιδιαμετρικά, οι ίδιες οι μουσουλμάνες αναφέρουν το χιτζάμπ ως μέσο διεκδίκησης, προσωπικής έκφρασης και οριοθέτησης, και όχι καταπίεσης (Latif et al., 2018). Η επιτέλεση της ταυτότητας και το χιτζάμπ συγκεκριμένα αναδεικνύονται ως απάντηση στις αποικιοκρατικές και οριενταλιστικές πολιτικές, ως μέσο διεκδίκησης ίσης μεταχείρισης τόσο στη Δύση (Beckmann Al Wazni, 2012; Kabir, 2016; Zimmerman, 2015;) όσο και στην Ελλάδα (Μάρκου, 2007). Ταυτόχρονα η ορατότητά τους προκαλεί και αμφισβητεί τον κυρίαρχο φεμινιστικό λόγο, συμβάλλοντας και εμπλουτίζοντας το μεταποικιοκρατικό, συμπεριληπτικό τρίτο κύμα, ενώ παράλληλα αμφισβητούν τις παραδοσιακές πατριαρχικές ερμηνείες για το Ισλάμ (Velayati, 2018).

Η διαπραγμάτευση των ταυτοτήτων για την κατασκευή μιας θετικής αυτοεικόνας και ενός ακέραιου και συνεκτικού εαυτού μέσα από την βιβλιογραφία που μελετήθηκε έρχεται με συγκεκριμένες πρακτικές και μηχανισμούς διαχείρισης. Αποτελεί μια ενεργητική και συνειδητή διαδικασία ενασχόλησης με την κατασκευή, την νοηματοδότηση και την επιτέλεση της πολύπλοκης και μοναδικής ταυτότητας (Hunt et al., 2020; Latif et al., 2018). Ο κυριότερος μηχανισμός προς αυτήν την κατεύθυνση σύμφωνα με τις μαρτυρίες των μουσουλμάνων γυναικών είναι αυτός της εκπαίδευσης του εαυτού και των άλλων πάνω στο Ισλάμ και την σχέση του με τις υπόλοιπες πτυχές της ταυτότητάς τους. Εκπαιδεύοντας τους εαυτούς τους και εξερευνώντας το Ισλάμ μέσω της μελέτης των ιερών βιβλίων, αλλά και μέσα από ομάδες αυτομόρφωσης εμπλέκονται στην κατασκευή μιας θετικής εικόνας για την μουσουλμανική ταυτότητά τους, που ταιριάζει με την δική τους αντίληψη για το Ισλάμ, και τελικά μιας θετικής αυτοεικόνας, όπου η μουσουλμάννα είναι αυτόνομη, ενάντια στις ερμηνείες και τα στερεότυπα που της προσδίδουν οι διάφορες πατριαρχίες (Dobson, 2012; Velayati, 2018).

Ένας άλλος βασικός τρόπος για την κατασκευή μιας θετικής εικόνας για την μουσουλμανική ταυτότητα ήταν η έναρξη συζήτησης με μη-μουσουλμάνους, η έγκυρη ενημέρωσή τους σχετικά με το Ισλάμ προς την εύρεση κοινών τόπων (Dobson, 2012; Κέντρο

Συμπαράστασες Παλιννοστούτων Μεταναστών [ΚΣΠΜ], 2007; Velayati, 2018). Η επιτέλεση της ταυτότητας (π.χ. το χιτζάμπ) αναφέρεται ως ένα ακόμα μέσο, για έναρξη συζήτησης και ενημέρωσης (Latif et al., 2018), πράγμα που κάποιες αισθάνονται ως αποστολή ή καθήκον θεωρώντας τις εαυτές τους διαμεσολαβήτριες μεταξύ των δύο ομάδων (Hunt et al., 2020; Ozyurt, 2013; Zimmerman, 2015). Μέσα από αυτές τις διαδικασίες διαπραγμάτευσης και σύγκλισης οι μουσουλμάνες επανα-νοηματοδοτούν και επανοικειοποιούνται τη μουσουλμανική ταυτότητα σύμφωνα με τους όρους της δικής τους καθημερινότητας. Ταυτόχρονα όμως, φαίνεται πως αυτή η διαδικασία φέρει και πραγματική σύγκλιση και γεφύρωση των διασταυρούμενων ενδοομάδων, με την άμβλυση των προκαταλήψεων και της ουσιοκρατίας, όπως προβλέπεται από την θεωρία της ΠΚΤ (Dobson, 2012; Hunt et al., 2020; Roccas & Brewer, 2002).

Το περιβάλλον έχει πολύ βασικό ρόλο στην διάδραση των ομάδων στους μηχανισμούς αντίληψης και δομής της ταυτότητας. Το μοτίβο που παρατηρήθηκε από την βιβλιογραφία, είναι σε συμφωνία με την ΠΚΤ, και περιγράφεται με λεπτομέρεια στην έρευνα της Ozyurt (2013) είναι πως όσο πιο περιοριστικό είναι το περιβάλλον προς την μειονοτική μουσουλμανική ταυτότητα, χωρίς πλαίσια συμπερίληψής της, τόσο τα μέλη της θα έχουν πιο διαμερισματοποιημένες ταυτότητες (frame switching), με κλίση προς την θρησκευτική ταυτότητα ως καταφύγιο. Από την άλλη σε πολυπολιτισμικά και συμπεριληπτικά περιβάλλοντα, τα μέλη δύνανται να διαπραγματευτούν ανοιχτά και δημόσια τις ταυτότητές τους, και να αναζητήσουν τρόπους σύγκλισης (blending/merging) δημιουργώντας χώρους για νοηματοδότηση και επαναπροσδιορισμό τους, κατασκευάζοντας τελικά την ταυτότητα της Δυτικής Μουσουλμάνας. Τέτοιες διεργασίες φαίνεται να είναι δυνατές σε χώρες όπως οι Η.Π.Α., όπου υπάρχει παραδοσιακά πολυμορφία (Ozyurt, 2013; Zimmerman, 2015), ενώ δείχνουν πιο δύσκολες στην Ευρώπη (Hunt et al., 2020; Ozyurt, 2013; Repo, 2017;). Το πιο σημαντικό εύρημα της έρευνας της Ozyurt (2013) είναι πως και στις δύο περιπτώσεις οι συμμετέχουσες ανέφεραν συνεκτικές αφηγήσεις εαυτού για τις οποίες ήταν περήφανες, και υψηλές πολυπολιτισμικές ικανότητες, πράγμα που υποδηλώνει την επιτυχία της διαδικασίας διαπραγμάτευσης, επιβεβαιώνοντας εν μέρει τις Roccas και Brewer.

Σχετικά με το αν η απειλή της (μειονοτικής) ταυτότητας έχει ως αποτέλεσμα της ενίσχυση της ή την απομάκρυνση από αυτήν και την ταύτιση με την πλειονοτική ταυτότητα η βιβλιογραφία είναι διφορούμενη. Οι Tajfel και Turner (1979) θέτουν το ζήτημα της νομιμοποίησης της κοινωνικής διαφοράς και της περατότητας των συνόρων της. Στην ερευνητική βιβλιογραφία οι μουσουλμάνες εμφανίζουν συχνά ισχυροποιημένη ταυτότητα όταν αυτή βρίσκεται υπό απειλή, ως αντίσταση στα στερεότυπα και τις διακρίσεις. Από την άλλη υπάρχουν αναφορές σύγκλισης μεταξύ της μουσουλμανικής θρησκευτικής ταυτότητας τους και της δυτικής εθνικής ταυτότητας, ακόμα και σε περιβάλλοντα όπου η πρώτη αποτελεί μειονοτική ταυτότητα (Dobson, 2012), αλλά και αναφορές απόκρυψης της μουσουλμανικής ταυτότητας, όσο είναι δυνατόν, ως αντίδραση στις διακρίσεις (Latif et al., 2018). Στην Ελλάδα μάλιστα υπάρχουν αναφορές για αλλαγή θρησκευόμενου, ώστε να αρθούν δυσκολίες στην καθημερινότητά τους, όπως η έκδοση εγγράφων (ΚΣΠΜ, 2007), και άτυπη αλλαγή ονόματος με τεκνοθέτηση χριστιανικών ονομάτων όταν βρίσκονται μεταξύ ατόμων της πλειονοτικής ομάδας (Papadopoulou, 2016).

Η Ελληνική Περίπτωση

Η μουσουλμανική ταυτότητα στην Ελλάδα διαμορφώνεται από συγκεκριμένες κοινωνικές, πολιτισμικές και ιστορικές ιδιαιτερότητες : την οθωμανική ιστορία της, την κυριαρχία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, την ισχυρή εθνική ταυτότητα που έχει διαμορφωθεί σε μεγάλο βαθμό σε αντίστιξη προς το Ισλάμ, και τη γεωγραφική της θέση.

Για την σύσταση του έθνους κράτους είναι αναγκαία η ενίσχυση ενός μύθου εθνικής ομοιογένειας, και ενός εθνικού Άλλου. Αυτό κατέστη δυνατό με κύματα μετακίνησης και διωγμών πληθυσμών, και βίαιης ή εκούσιας αφομοίωσης (Evergeti & Hatziprokopiou, 2013), με το κριτήριο διαχωρισμού να είναι η Ορθοδοξία (Delidaki, 2023; Hatziprokopiou & Evergeti, 2014). Η πιο εμφανής και μεγαλύτερη σε κλίμακα περίπτωση αυτού ήταν με την Συνθήκη της Λοζάνης, όπου η υποχρεωτική ανταλλαγή πληθυσμών είχε ως βάση της όχι κάποιο εθνοτικό ή γλωσσικό κριτήριο, αλλά αποκλειστικά την θρησκεία (Evergeti et al., 2015). Ήδη από την επανάσταση του 1821 όλα τα Συντάγματα του νέου ελληνικού κράτους, προσδιόριζαν την

ιδιότητα του Έλληνα πολίτη ως αφενός κατοίκου της ελληνικής επικράτειας, αφετέρου ως πιστού της Εκκλησίας του Χριστού (Katsikas, 2012; Sakellariou, 2017). Σήμερα η Ορθοδοξία αναφέρεται ως επίσημη θρησκεία στο Ελληνικό Σύνταγμα, ενώ δεν υπάρχει νομικά και ουσιαστικά διαχωρισμός κράτους – εκκλησίας. Μεταξύ των δυνατοτήτων που δίνει στην Εκκλησία η συμβολικά και πρακτικά προνομιούχα θέση της είναι το δικαίωμα να ελέγχει τις δράσεις των άλλων «αναγνωρισμένων» θρησκειών (του Ισλάμ και του Ιουδαϊσμού) στην χώρα (Evergeti et al., 2015; Hatziprokopiou & Evergeti, 2014; Μάρκου, 2007). Ταυτόχρονα, εθνική ταυτότητα ιδρύθηκε και εξακολουθεί να τροφοδοτείται από την ύπαρξη «εθνικού εχθρού», την Τουρκία. Ακόμα και σε υλικό επίπεδο το τραύμα της οθωμανικής ιστορίας της χώρας έπρεπε να εξαλειφθεί, με την καταστροφή, την εγκατάλειψη ή έστω εκκοσμίκευση -στα πρόσφατα χρόνια- των χώρων που συνδέονται πολιτισμικά με εκείνη την περίοδο (Comeford, 2000; Hatziprokopiou & Evergeti, 2014).

Ο ελλαδικός μουσουλμανικός πληθυσμός όμως υπάρχει, δεν είναι ομοιογενής και στην βιβλιογραφία χωρίζεται σε «Παλιό» και «Νέο» Ισλάμ. Το παλαιό Ισλάμ αναφέρεται στις/ους μουσουλμάνες/ους που παρέμειναν στην Ελλάδα μετά την ανταλλαγή πληθυσμών το 1923. Ο κύριος πληθυσμός και αναγνωρισμένος από την Συνθήκη ως θρησκευτική μειονότητα βρίσκεται στην Δυτική Θράκη, αριθμεί περί τα 100.000 άτομα (Ευρωπαϊκή Επιτροπή, 2023) και αποτελείται από 3 εθνοτικές ομάδες, τις/ους τουρκόφωνες/ους, τις/ους Πομάκες/ους και τις/ους Ρομά (Sakellariou, 2017). Κοινότητα υπάρχει και στα Δωδεκάνησα, κυρίως στην Ρόδο και την Κω, όπου δεν συνέβη ανταλλαγή πληθυσμών καθώς προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα το 1947 (Evergeti et al., 2015). Το Νέο Ισλάμ από την άλλη αριθμούσε 520.000 άτομα τον Νοέμβρη του 2017 (U.S. Department of State, 2021), με τις προσφυγικές και μεταναστευτικές ροές από μουσουλμανικές χώρες να είναι συνεχείς, λόγω της γεωγραφικής θέσης της χώρας και των Ευρωπαϊκών μεταναστευτικών πολιτικών. Η ανομοιομορφία εθνοτικά και πολιτισμικά εδώ είναι δεδομένη (Sakellariou, 2017). Υπάρχουν, τέλος, οι νεομουσουλμάνες/οι, σύγχρονες/οι Ελληνίδες/ες που ασπάστηκαν το Ισλάμ (Papadopoulou, 2016).

Παρά την ετερογένεια του ελλαδικού μουσουλμανικού πληθυσμού τα προβλήματά τους είναι κοινά (Sakellariou, 2017). Το παλιό Ισλάμ έχει προστατευμένα θρησκευτικά δικαιώματα από την Συνθήκη, δικαιώματα που όμως έχουν γεωγραφικό περιορισμό καθώς ισχύουν μόνο για την περιοχή της Θράκης και οι μουσουλμάνες/οι πολίτες τα χάνουν αν μεταναστεύσουν στο εσωτερικό της χώρας, αφού μέχρι το 2019 δεν υπήρχε τζαμί αλλού (Evergeti & Hatziprokopiou, 2013; Verousi & Allen, 2021). Αντίστοιχα μουσουλμάνες/οι μετανάστριες/ες, για την τέλεση αναγνωρισμένων θρησκευτικών πράξεων (π.χ. γάμος) χρειάζεται να πάνε στην Θράκη (Evergeti et al., 2015; Μάρκου, 2007). Για να καλύψουν την λατρευτική τουλάχιστον ανάγκη, γηγενείς και μετανάστριες/ες μουσουλμάνες/οι διαμορφώνουν αυτοσχέδια άτυπα τζαμιά σε σπίτια, υπόγεια ή αποθήκες¹ (Hatziprokopiou & Evergeti, 2014; Sakellariou, 2017), ενώ δεν υπάρχουν νεκροταφεία εκτός Θράκης, Ρόδου και Κω (Evergeti et al., 2015). Οι μόνες δυνατότητες που έχουν εσωτερικές/οί και μη μετανάστριες/ες είναι να μεταφέρουν τα σώματα στις παραπάνω περιοχές, ενώ οι μετανάστριες/ες που έχουν επαφές με την χώρα καταγωγής μεταφέρουν το σώμα στην πατρίδα. Και οι δύο επιλογές είναι έως και απαγορευτικά πολυδάπανες για πολλές οικογένειες (ΚΣΠΜ, 2007; Sakellariou, 2017; Verousi & Allen, 2021;).

Όπως γίνεται εμφανές, το ευρύτερο κοινό πρόβλημα του ελλαδικού μουσουλμανικού κόσμου είναι η αντιμετώπισή τους από την πλειονοτική ομάδα και το κράτος ως Άλλες/ους, ως «εσωτερικές/ούς εχθρούς» (Evergeti et al., 2015). Ενδιαφέρον έχει πως δεν αναφέρονται ιδιαίτερες ισλαμοφοβικές στάσεις στην ελληνική κοινωνία, αλλά προκαταλήψεις συγκεκριμένα προς το Τούρκο Άλλο τις οποίες προβάλλει στο Ισλάμ στο σύνολό του (Evergeti & Hatziprokopiou, 2013; Sakellariou, 2017). Το παλιό Ισλάμ υπόκειται σε διακρίσεις διαγενεακά, με διωγμούς από το 1923 από κρατικές και παρακρατικές οργανώσεις, ενώ περιοριστικές πολιτικές εις βάρος τους (π.χ. δυσκολίες στην δανειοληψία,, στρατιωτικοποίηση της περιοχής, περιορισμοί στην εργασία στον δημόσιο τομέα) σταμάτησαν μόλις την δεκαετία του 1990, δημιουργώντας συνθήκες ανισότητας και

¹ Σύμφωνα με τους Verousi & Allen (2021) το 2019 υπήρχαν 120 άτυπα τζαμιά στην Αθήνα, με μόνο εννιά να κατέχουν άδειες.

υποτίμησης της ποιότητας ζωής και των ευκαιριών του πληθυσμού (Evergeti et al., 2015; Katsikas, 2012; Papadopoulou, 2016). Από την άλλη το νέο Ισλάμ βιώνει κοινωνικοοικονομικό και νομικό αποκλεισμό, καθώς η πλειοψηφία των προσφύγων και των μεταναστριών/ων δεν έχει επίσημη αναγνώριση από το κράτος, ενώ και οι δεύτερης γενιάς μετανάστριες/ες συναντούν προβλήματα στην αναγνώριση (ΚΣΠΜ, 2007; Verousi & Allen, 2021). Πολλές/οι γηγενείς μουσουλμάνες/οι αναφέρουν πως νιώθουν ξένες/οι στην χώρα τους, (Evergeti & Hatziprokopiou, 2013), ενώ για το νέο Ισλάμ αυτές οι προκαταλήψεις, σε συνδυασμό με το μεταναστευτικό στάτους, τις/ους καθιστούν ευάλωτες/ους στις διακρίσεις (ΚΣΠΜ, 2007).

Εντός αυτού του πλαισίου οι μουσουλμάνες/οι της Ελλάδα διεκδικούν την ορατότητα και τα κοινωνικά τους δικαιώματα με δημόσια επιτέλεση και εκδηλώσεις της ταυτότητάς τους, οργανώνοντας προσευχές σε δημόσιους αστικούς χώρους (Evergeti et al., 2015; Hatziprokopiou & Evergeti, 2014;). Καθ' αυτόν τον τρόπο οι συμμετέχοντες «δεν διεκδικούν απλώς, αλλά ασκούν ενεργά την ιδιότητα του πολίτη» (σ. 620, 2014), ενώ παράλληλα εκθέτουν στην δημόσια σφαίρα την πίστη τους ως τρόπο έναρξης διαλόγου.

Το πρώτο επίσημο τζαμί στην Αθήνα άνοιξε το 2020 και αποτελεί το μοναδικό τζαμί στην Ευρώπη που είναι πλήρως κρατικά χρηματοδοτούμενο και ελεγχόμενο, με τον Ιμάμη να διορίζεται από την κυβέρνηση (Hatziprokopiou & Evergeti, 2014; Verousi & Allen, 2021). Μετανάστριες/ες μουσουλμάνες/οι τοποθετούν το ζήτημα της ύπαρξης επίσημου τζαμιού στο επίπεδο της δημόσιας αναγνώρισης και αποδοχής τους από την ελληνική πολιτεία και κοινωνία (Evergeti & Hatziprokopiou, 2013; ΚΣΠΜ, 2007). Ακόμα όμως και μετά την επίσημη πράξη ανέγερσης κεντρικού τεμένους η ορατότητα της μουσουλμανικής ταυτότητας είναι υπό διαπραγμάτευση. Κατά το Σουηδικό μοντέλο, όπου μετά από δημοψήφισμα το 2009 απαγορεύτηκαν οι μιναρέδες συμβολικά ως ορατό δείγμα του Ισλάμ σε ευρωπαϊκό έδαφος, και με παρόμοιες πολιτικές σε Γαλλία και Ολλανδία (Hatziprokopiou & Evergeti, 2014), το κεντρικό τζαμί δεν έχει μιναρέ ή οποιοδήποτε άλλο αρχιτεκτονικό/διακοσμητικό στοιχείο στην πρόσοψή του που να μαρτυρά την λειτουργία του (Verousi & Allen, 2021).

Τέλος, οι Μουσουλμάνες Ελληνίδες, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη συναντούν πολλαπλές, ξεχωριστές διακρίσεις, ενώ η εγχώρια βιβλιογραφία είναι σχεδόν ανύπαρκτη, αντανακλώντας την πολλαπλή αορατότητά τους. Ενδείξεις της διπλής διάκρισης που υφίστανται ξεκινά ήδη από την χωριτικότητα του κεντρικού Τζαμιού, το οποίο μπορεί να φιλοξενήσει έως 300 άνδρες, αλλά μόνο 50 γυναίκες (Verousi & Allen, 2021). Επιπλέον, όπως αναφέρθηκε, τα στερεότυπα που εκφράζονται δεν είναι ισλαμοφοβικά στην φύση τους, με εξαίρεση την περίπτωση των έμφυλων στοιχείων της μουσουλμανικής ταυτότητας, με την «μαντίλα» να συγκεντρώνει αρνητικές στάσεις σε δημοσκόπηση του 2010, ενώ υπήρχαν περιορισμένες αρνητικές στάσεις σε έμφυλα ουδέτερες λέξεις-ενδείξεις της μουσουλμανικής ταυτότητας (π.χ. «Τζαμί» ή «μουσουλμάνος») (Evergeti et al., 2015, pp. 370-371). Σύμφωνα με μαρτυρίες με την διαπίστωση της διαθεματικής διάκρισης δίνουν μουσουλμάνες που ερωτήθηκαν σχετικά με την εμπειρία τους σε έρευνα του ΚΣΠΜ (2007), ενώ αναφορές των ανδρών μουσουλμάνων για τις γυναίκες αναδεικνύουν και την διπλή πατριαρχία στην οποία υπόκεινται (2007, σσ. 14-17). Παράλληλα όμως το ζήτημα της μαντίλας διαφέρει στην Ελλάδα, από ό,τι στην υπόλοιπη Ευρώπη, εξαιτίας ακριβώς της προνομιούχου θέσης της Εκκλησίας με τα θρησκευτικά σύμβολα να είναι παρόντα σε όλους τους δημόσιους χώρους και μάλιστα να ενθαρρύνονται. Σε αυτό το πλαίσιο, θα ήταν αδύνατο να υπάρξει απαγόρευση της χρήσης μουσουλμανικών συμβόλων πίστης (όπως το χιτζάμπ) χωρίς να απαγορευτεί και η παρουσία σταυρών και εικόνων, δημιουργώντας έτσι ένα ιδιότυπο προστατευτικό πλαίσιο για την πιστή να επιτελεί και να διεκδικεί την ταυτότητά της (Μάρκου, 2007).

Από την βιβλιογραφία γίνεται σαφής ο υψηλός βαθμός περιπλοκότητας, ρευστότητας και διαφορετικότητας της πολυπολιτισμικής ταυτότητας των δυτικών μουσουλμάνων γυναικών, αλλά και η ανομοιομορφία μεταξύ τους. Επίσης έχει δειχθεί το πόσο επιδρά το κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον στην διαμόρφωση των ταυτοτήτων, της δομής τους και μέσω αυτής, στην διαμόρφωση των διομαδικών σχέσεων. Σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να αναδειχθούν οι εμπειρίες των κατόχων αυτής της ταυτότητας, οι τρόποι διαπραγμάτευσής της, και τελικά, όπως υποθέτουν οι Roccas και Brewer, πώς η διαπραγμάτευση αυτή

επηρεάζεται από την καθημερινή κοινωνική διάδραση και την κοινωνικοπολιτική επικαιρότητα, αλλά και πώς επηρεάζει τις διομαδικές αλληλεπιδράσεις.

Μεθοδολογία

Συμμετέχουσες

Στην έρευνα συμμετείχαν 6 γυναίκες Μουσουλμάνες Ελληνίδες, νεαρές ενήλικες ηλικίας 27-37 ετών (American Psychology Association, 2023), οι οποίες ενημερώθηκαν για την έρευνα από στόμα σε στόμα και σε μία περίπτωση με απευθείας επικοινωνία μέσω κοινωνικού δικτύου. Οι συμμετέχουσες χρειαζόταν να ταυτίζονται με τις τρεις πολιτισμικές ταυτότητες: γυναικεία, ελληνική και Μουσουλμανική. Δεν λήφθηκε υπόψιν η επίσημη πολιτογράφησή τους, αφού αναγκαίο και επαρκές κριτήριο για την ιδιότητα μέλους σε μια κοινωνική κατηγορία είναι το άτομο να αυτοκατηγοριοποιείται ως μέλος της ομάδας αυτής. Παρόλα αυτά, όλες είναι πολιτογραφημένες ως Ελληνίδες πολίτες. Περισσότερες πληροφορίες για τα δημογραφικά και πολιτισμικά στοιχεία των συμμετεχουσών βρίσκονται στον Πίνακα 1. Η ερευνήτρια δεν γνωριζόταν με τις συμμετέχουσες πριν από την έρευνα. Η συμμετοχή στην έρευνα ήταν εθελοντική.

Δεοντολογία

Στις συμμετέχουσες δόθηκε έγγραφο για την ενημέρωσή τους σχετικά με την έρευνα και την ενυπόγραφη συγκατάθεσή τους κατά την πρώτη επικοινωνία μαζί τους, ώστε να μπορέσουν να το μελετήσουν. Πληροφορήθηκαν πως η συμμετοχή στην έρευνα είναι εθελοντική, οι προσωπικές πληροφορίες τους προστατεύονται και ότι είναι δυνατή η απόσυρση της συναίνεσής τους σε οποιοδήποτε σημείο της διαδικασίας. Στις συμμετέχουσες δόθηκε ψευδώνυμο κατά την παρουσίαση των εμπειριών τους.

Πίνακας 1: Δημογραφικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά συμμετεχουσών

| Συμμετέχουσα | Τόπος διαμονής | Τρόπος Συνέντευξη | Βιβλιογραφική Κατηγοριοποίηση | Πολιτισμικές Ρίζες | Χιτζάμπ | Εμπειρία λήψης ψυ- υπηρεσιών | Μορφωτικό επίπεδο | Εργασιακή απασχόληση |
|-----------------|---------------------|-------------------|--|--|---------|------------------------------|----------------------------|---------------------------------|
| Χαντίτζα | Αθήνα | Δια Ζώσης | Νέο Ισλάμ | Βόρεια Αφρική (2 ^{ης} γενιάς) | Ναι | Όχι | Φοιτήτρια ΠΜΣ | Ιδιωτική Υπάλληλος |
| Σαλμά | Αθήνα | Δια Ζώσης | Νέο Ισλάμ | Μέση Ανατολή (2 ^{ης} Γενιάς) | Όχι | Ναι | Απόφοιτη ΠΜΣ | Ιδιωτική Υπάλληλος |
| Νούρα | Αθήνα | Δια Ζώσης | Μεταστροφή στο Ισλάμ τα τελευταία χρόνια | Ελληνική (οικογενειακές ρίζες από Τουρκία) | Ναι | Ναι | Απόφοιτη Σχολών Επιπέδου 5 | Ελεύθερη Επαγγελματίας |
| Λέιλα | Βορειοδυτική Ευρώπη | Διαδικτυακά | Νέο Ισλάμ | Βόρεια Αφρική | Όχι | Ναι | Απόφοιτη ΠΜΣ | Ακαδημαϊκή Διοικητική Υπάλληλος |
| Καρίμα | Αθήνα | Δια Ζώσης | Νέο Ισλάμ | Μέση Ανατολή κουρδικής μειονότητας (1 ^{ης} γενιάς, ήρθε ως νήπιο) | Όχι | Ναι | Απόφοιτη Τριτοβάθμιας | Ελεύθερη Επαγγελματίας |
| Ζεϋνέπ | Αθήνα | Δια Ζώσης | Παλιό Ισλάμ | Μειονότητα Θράκης (Πομακικές ρίζες) | Όχι | Όχι | Απόφοιτη ΠΜΣ | Ιδιωτική Υπάλληλος |

Σχεδιασμός

Το ερευνητικό σχέδιο που ακολουθήθηκε είναι ποιοτικής μεθοδολογίας με ημιδομημένες συνεντεύξεις, ενώ το πλαίσιο ανάλυσης είναι η Ερμηνευτική Φαινομενολογική Ανάλυση (ΕΦΑ). Η επιλογή αυτή έγινε με γνώμονα την καλύτερη δυνατή εκπροσώπηση της εμπειρίας των συμμετεχουσών ως προς το βίωμα της πολύπλοκης κοινωνικής ταυτότητας των Μουσουλμάνων γυναικών στην Ελλάδα. Οι ερωτήσεις που τίθενται από την ερευνήτρια κατά τις ημιδομημένες συνεντεύξεις λειτουργούν ως εφαλτήρια της συζήτησης, με τις συμμετέχουσες να μπορούν να παρέμβουν και να αμφισβητήσουν τις παραδοχές της

ερευνήτριας. Δίνεται έτσι η ευκαιρία η ερευνήτρια να διορθώσει αν χρειαστεί όρους και νοήματα των ερωτήσεων κατά την διάρκεια της συνεντεύξεων, και ακολούθως να διαμορφώσει τους όρους, τα νοήματα και την θεωρία της έρευνας, ώστε να αντικατοπτρίζουν πληρέστερα την εμπειρία των συμμετεχουσών (Willig, 2015, p. 218). Αυτός ο τρόπος έρευνας αφήνει επίσης ανοιχτή την δυνατότητα ανάδυσης καινοφανών θεμάτων που θα προκύψουν κατά την συζήτηση (Pietkiewicz & Smith, 2014). Σκοπός είναι η ανάδειξη της «βιωμένης εμπειρίας των συμμετεχουσών και των νοημάτων που αποδίδουν [οι ίδιες] στις εμπειρίες τους» (Willig, 2015, σ. 111).

Διαδικασία

Μετά την υπογραφή του εντύπου ενήμερης συγκατάθεσης (βλ. Παράρτημα 1) ακολούθησε η ημιδομημένη συνέντευξη, η οποία ηχογραφήθηκε. Οι συνεντεύξεις διενεργήθηκαν Αύγουστο έως Οκτώβριο του 2024 και διήρκησαν από 90 έως 135 λεπτά (με Μ.Ο. τα 112 λεπτά). Έλαβαν χώρα σε συμφωνημένο χώρο και από τις δύο πλευρές, με σκοπό την άνεση των συμμετεχουσών και την κατά το δυνατόν απρόσκοπτη διεξαγωγή της συνέντευξης και ηχογράφησης της. Πέντε από αυτές διενεργήθηκαν δια ζώσης σε δημόσιους χώρους, και μία διαδικτυακά.

Οι ερωτήσεις είναι ανοιχτές, μη κατευθυντικές (Willig, 2015) που αφορούν την ταύτιση με την κάθε πολιτισμική ταυτότητα και συνεχίζουν πιο προσωπικά, σχετικά με την καθημερινή εμπειρία των συμμετεχουσών, πώς οι ταυτότητες εμπλέκονται με την καθημερινότητά τους, πώς διαπλέκονται, και αν και πώς συμβιβάζονται. Οι θεματικές στις οποίες εμπίπτουν οι ερωτήσεις χωρίζονται στον αυτοπροσδιορισμό της ταυτότητας των συμμετεχουσών και σχετικές ερωτήσεις που προκύπτουν από την θεωρία της ΠΚΤ (π.χ. ποια άτομα θεωρείτε «άλλους»; Αλλάζει αυτό σύμφωνα με το πλαίσιο;) τις κοινωνικές και διαπροσωπικές σχέσεις και τους κοινωνικούς κύκλους των συμμετεχουσών, και την έκφραση και την επιτέλεση της ταυτότητας εντός αυτών (π.χ. «πότε αισθάνεστε καλοδεχούμενες σε μια ομάδα;» ερωτήσεις αφορμώμενες από την κοινωνική και την πολιτική επικαιρότητα που αφορά τις ταυτότητές τους (π.χ. «Πώς νιώθετε σχετικά με την ανέγερση του πρώτου επίσημου

τζαμιού στην Αθήνα;») (βλ. στο Παράστημα 2, τον Οδηγό Συνέντευξης). Στις συμμετέχουσες δεν δόθηκε ορισμός για καμία από τις πολιτισμικές ταυτότητες, καθώς ο σκοπός της παρούσας έρευνας είναι να μελετήσει και να αναδείξει τα νοήματα που έχουν αυτές για τις ίδιες τις συμμετέχουσες και βάσει αυτών να δοθεί η οπτική τους για την πολυπλοκότητα της πολιτισμικής ταυτότητας των Μουσουλμάνων Ελληνίδων.

Μετά την συνέντευξη οι συμμετέχουσες ερωτήθηκαν για ανατροφοδότηση² σχετικά με την διαδικασία: πώς ένιωσαν, αν θεώρησαν πως οι ερωτήσεις και η συζήτηση κατάφεραν να συλλάβουν ένα μέρος της εμπειρίας τους και αν θέλουν να προσθέσουν κάποιο σχόλιο ή ερώτηση που διέφυγε από την ερευνήτρια.

Σχετικά με την διεξαγωγή των συνεντεύξεων καταγράφεται πως οι συμμετέχουσες που τελικώς δέχθηκαν να λάβουν μέρος, ήταν στην πλειοψηφία τους μετά από προτροπές έμπιστων σε αυτές προσώπων, συχνά μέλη της ίδιας ταυτότητας (μουσουλμάνες Ελληνίδες). Το γεγονός ότι η κύρια μέθοδος συμμετοχών ήταν είδους «χιονοστιβάδας», συνδυαστικά με τις απορρίψεις μέσω μεγαλύτερων ομάδων, κοινωνικών δικτύων, αλλά και η αρχική επιφύλαξη που υπήρχε κατά περιπτώσεις για την αποδοχή συμμετοχής στην έρευνα, οδηγεί στην υπόθεση ύπαρξης δυσπιστίας εκ μέρους των συμμετεχουσών, τουλάχιστον στα πρώτα στάδια. Σταδιακά, κατά την διάρκεια των συνεντεύξεων οι συμμετέχουσες φαίνονταν και ανέφεραν ότι αισθάνονταν άνετα, μη επικρινόμενες και κατανοητές, γεγονός που έκανε πιο ελεύθερη την έκφρασή τους, ιδιαίτερα σε στιγμές κριτικής προς την εγχώρια κατάσταση και την στάση της πολιτείας. Στο τέλος των συνεντεύξεων, οι συνεντευξιαζόμενες ανέφεραν ότι αισθάνονταν καλά που εξέφρασαν την σκέψη και την κριτική τους, και πως αισθάνθηκαν ότι ερωτήθηκαν και που μπόρεσαν να απαντήσουν για θέματα που ενώ τις αφορούν καθημερινά, αλλά δεν λαμβάνουν ορατότητα, γεγονός που τις ικανοποίησε. Το γεγονός πως η ερευνήτρια ήταν γυναίκα, ηλικιακά κοντά στις συμμετέχουσες, πιθανά διευκόλυνε την διαδικασία. Μια

² Ο έλεγχος από συμμετέχουσες (member checks) μιας πρώιμης μορφής των αποτελεσμάτων της έρευνας προτείνεται ως κριτήριο αξιολόγησης από πολλούς ερευνητές (Brocki & Wearden 2006; Smith, 1999; Willig, 2015). Εδώ προτείνεται η ανατροφοδότηση από τα άτομα και επί της διαδικασίας της συνέντευξης, καθώς η οπτική της ερευνήτριας και συνεπώς το εργαλείο ορίζει σε μεγάλο βαθμό και τα αποτελέσματα που θα προκύψουν (Harding, 1991; Latour, 2005; Sismondo, 2016).

άλλη δυσκολία που προέκυψε κατά την διεξάγωγή της έρευνας ήταν η απομαγνητοφώνηση. Καθώς οι συνεντεύξεις έλαβαν χώρα ως επί το πλείστον σε δημόσιους χώρους, η μαγνητοφώνηση έφερε δυσκολίες. Συνεπώς δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα κατά την απομαγνητοφώνηση να υπήρξε πληροφορία που χάθηκε, λόγω στιγμιαίων παρεμβολών. Στην περίπτωση που η συνέντευξη έγινε διαδικτυακά, παρουσιάστηκαν μικρά τεχνικά προβλήματα στην αρχή της, που πιθανά να αποσυντόνισαν την διαδικασία παροδικά. Και στις δύο περιπτώσεις οι χώροι ήταν άνετοι για τις συμμετέχουσες και μη αυστηρά επίσημοι, γεγονός που ίσως τις διευκόλυνε να αισθανθούν άνετα να ανοίξουν τις εμπειρίες τους.

Μέθοδος Ανάλυσης

Οι συνεντεύξεις μετεγγράφηκαν επί λέξει, με προσθήκη σχολίων σχετικά με τα παραγλωσσικά στοιχεία που συνόδευαν τις αποκρίσεις. Τα ονόματα και τα προσωπικά στοιχεία των συμμετεχουσών τροποποιήθηκαν κατάλληλα ώστε να τηρηθεί η εμπιστευτικότητα. Η ανάλυση έγινε με την μεθοδολογία Ερμηνευτικής Φαινομενολογικής Ανάλυσης (ΕΦΑ) και η διαδικασία που ακολουθήθηκε είναι σε τέσσερα στάδια, όπως την περιγράφει η Willig (2015). Αφού ολοκληρωθεί η μετεγγραφή διαβάστηκε πολλαπλές φορές το μετεγγραμμένο κείμενο, με παράλληλη προσθήκη αρχικών σημειώσεων – σχολίων, σχετικά με τις έννοιες που αναδύονται, την χρήση της γλώσσας, συνδέσεις εντός του κειμένου κ.ο.κ., τα οποία χρησίμευσαν στα επόμενα στάδια. Στο δεύτερο στάδιο, καταγράφηκαν πιο συστηματικά τα αναδυόμενα θέματα – έννοιες. Στο τρίτο στάδιο, τα θέματα συσχετίστηκαν στην προσπάθεια να ενοποιηθούν σε θεματικές ενότητες συγγενών νοηματικά εννοιών, και να αναδειχθούν οι αντιθέσεις και εν γένει οι σχέσεις μεταξύ των θεμάτων (π.χ. χρονολογικές, ή ιεραρχικές, συχνότητα, κλπ). Τέλος, συστάθηκε πίνακας των δομημένων ενοτήτων, που περιλάμβαναν τα επιμέρους θέματα, αντιπροσωπευτικά σε αυτά αποσπάσματα από το κείμενο και την παραπομπή τους σε αυτό.

Αυτή η διαδικασία πραγματοποιήθηκε για την συνέντευξη κάθε συμμετέχουσας. Στην συνέχεια θα ακολουθήσει συγκερασμός των ενοτήτων σε υπερκείμενα «κύρια» θέματα, και η δημιουργία πίνακα των συγκερασμένων θεμάτων, που θα περιλαμβάνει τα επιμέρους θέματα,

σε ποια συνέντευξη προέκυψε και την αντίστοιχη παραπομπή στο κείμενο. Σκοπός είναι οι ενότητες που προκύπτουν να συλλαμβάνουν μέρος της ουσίας της εμπειρίας των συμμετεχουσών. Η διαδικασία έχει κυκλική μορφή καθώς χρειάζεται η συνεχής επιστροφή στο κείμενο ώστε να ελέγχεται αν οι αναδυόμενες έννοιες αντιστοιχούν με την -μετεγγραμμένη- βιωμένη εμπειρία.

Αποτελέσματα

Από την ανάλυση σύμφωνα με την μέθοδο της Ερμηνευτικής Φαινομενολογικής Ανάλυσης προέκυψαν τέσσερα κύρια θέματα από τις συνεντεύξεις των συμμετεχουσών : Ταυτότητες και Πολυπλοκότητα, Ανήκειν και Τρόποι Διαχείρισης, Κοινωνικά, Πολιτικά Ζητήματα και Ακτιβισμός, και τέλος, Ψυχική Υγεία και Βιωμένη Εμπειρία.

1. Ταυτότητα και Πολυπλοκότητα

1.1. Πολιτισμική και Εθνική ταυτότητα

Οι περισσότερες συνεντευξιζόμενες της έρευνας προέρχονται από οικογένειες μεταναστών ή από μειονοτικό πληθυσμό, στην περίπτωση της Ζεϋνέπ. Πολλές από αυτές μάλιστα μετανάστευσαν οι ίδιες σε κάποια άλλη χώρα, καταγωγής ή άλλη, είτε επιστρέφοντας στην συνέχεια στην Ελλάδα, είτε, στην περίπτωση της Λέιλα, παραμένοντας εκεί. Συνεπώς όλες λαμβάνουν επιρροή από διαφορετικά πολιτισμικά περιβάλλοντα και κουλτούρες, τόσο μέσω των οικογενειών τους, όσο και από την δική τους εμπειρία καθημερινότητας στην Ελλάδα, αλλά και σε άλλες χώρες.

Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της Καριμά:

Είναι κάποιες στιγμές της ζωής μου που... προσδιόρισαν το τι είμαι πραγματικά, την καταγωγή μου, την ταυτότητά μου. Ε, και γιαυτό πάντα λέω αυτό τρι... αλήθεια, είμαι Ελληνίδα, κουρδικής καταγωγής, μουσουλμάνα!

Λίγο πριν η Καριμά είχε μοιραστεί την συγκίνησή της και την υπερηφάνεια για την κουρδική καταγωγή της, αναφερόμενη στον αγώνα του κουρδικού λαού για ανεξαρτησία. Αμέσως μετά έσπευσε να αναφερθεί σε εμπειρία συγκίνησης που ένιωσε την στιγμή που είδε την Ελληνική σημαία και άκουσε την ελληνική γλώσσα όσο βρισκόταν στο Ιράκ, ως σημεία

σύνδεσης με την Ελληνική ταυτότητα. Πιθανά με αυτόν τον τρόπο να ήθελε να αναδείξει την ίση συναισθηματική σύνδεση που βιώνει και για τις δύο αυτές ταυτότητές της.

Η Νούρα, που έχει γεννηθεί και έχει μεγαλώσει από Έλληνες γονείς στην Ελλάδα, δεν ανέφερε την εθνική της ταυτότητα σε κανένα σημείο της συνέντευξης, παρά μόνο ως τυχαίο γεγονός που της προσφέρει περισσότερες δυνατότητες λόγω του δημοκρατικού καθεστώτος, χωρίς να διαφαίνεται κάποια περαιτέρω συναισθηματική σύνδεση με την εθνική ταυτότητα. Από την άλλη στα κοινωνικά δίκτυα αναφέρει την Τουρκική καταγωγή των παππούδων της, θεωρώντας ότι έτσι θα μπορούσε κανείς να δεχτεί ευκολότερα την θρησκευτική ταυτότητά της.

E: Την τουρκική ταυτότητα την λαμβάνεις ως μέρος σου;

N: Δεν την λαμβάνω τόσο πολύ, η αλήθεια είναι. Υπάρχει στα social μου, και υπάρχει δηλαδή... Ίσως να το έκανα και λίγο ενοχικά το ότι το δήλωσα, από την άποψη ότι... «και πώς θα κατανοήσει ο κόσμος ότι είμαι Ελληνίδα αλλά είμαι μουσουλμάνα;»

Άλλες συνεντευξιαζόμενες βίωναν παράλληλα τις πολιτισμικές και εθνικές τους ταυτότητες αναγνωρίζοντάς τες, όχι μέσα από κάποιο αίσθημα εθνικής υπερηφάνειας, αλλά για την συμβολή τους πολιτισμικά στην διαμόρφωση της συμπεριφοράς και των αξιών τους. Σημειώνεται ότι καμία συνεντευξιαζόμενη, όταν ερωτήθηκε για τα χαρακτηριστικά της Ελληνικής ή της εκάστοτε άλλης εθνικής ταυτότητας, δεν ανέφερε δημογραφικά χαρακτηριστικά, αλλά σημεία πολιτισμικής επιρροής, όπως είναι οι εξωλεκτικές εκφράσεις, η γλώσσα, τρόποι κοινωνικοποίησης (π.χ. σχέση με φαγητό, φιλοξενία).

1.2. Θρησκευτική ταυτότητα

Όλες οι συνεντευξιαζόμενες συνδέονται έντονα με την θρησκευτική τους ταυτότητα. Η κάθε συνεντευξιαζόμενη είχε διαφορετικό ορισμό για το τι κάνει ένα μουσουλμάνο άτομο τέτοιο, και ανέφερε διαφορετικό βαθμό επιρροής του Ισλάμ πάνω στον αυτοπροσδιορισμό της. Οι περισσότερες προσπαθούσαν να τηρούν τις 5 προσευχές, την νηστεία του Ραμαζανιού, κάποιες αναφέρθηκαν στην ελεημοσύνη του Ισλάμ, δύο φορούν χιτζάμπ, και κάποιες τοποθέτησαν το όριο μεταξύ πιστού ή μη υποκειμένου στο ελάχιστο όριο του αισθήματος της

πίστη. Όλες όμως έχουν επίγνωση αυτής της ετερότητας εντός της ομάδας, την οποία μάλιστα δείχνουν να αποδέχονται.

Πιο συγκεκριμένα, η Χαντίτζα δεν αυτοπροσδιορίζεται έντονα με καμία από τις πιθανές εθνικές ταυτότητες, αλλά κυρίως μέσα από το Ισλάμ:

Ουσιαστικά δεν είμαι ακριβώς Σουδανή, αλλά δεν είμαι ούτε ακριβώς Ελληνίδα. [...] Η μουσουλμανική είναι... ουφ... πώς να το πω; Είναι ένα απίστευτα έντονο κομμάτι στη ζωή μου.

Παρομοίως, η Νούρα ένιωθε ότι όλες οι άλλες ταυτότητές της και ο τρόπος ζωής της εκπορεύονται από το Ισλάμ:

Οπότε ναι, θεωρώ ότι είναι ίσως ΌΛΟ το ψηφιδωτό. Ακόμη και αυτά που σου αναφέρω, π.χ. ο φεμινισμός, η χορτοφαγία, όλα όλα όλα, είναι κι αυτά εκεί μέσα. Δηλαδή εντάσσονται εκεί μέσα. [...] Αυτό σημαίνει θρησκεία, τρόπος ζωής.

Από την άλλη, η Λέιλα δεν αναφέρεται ιδιαίτερα σε αυτό, καθώς θεωρεί ότι είναι σημαντικό κομμάτι της ταυτότητάς της, αλλά μόνο εν μέρει, έχοντας βρει την ισορροπία αυτοπροσδιοριζόμενη στην ολότητά της.

Πολύ σημαντικό σημείο για τις συνεντευξιαζόμενες ήταν η ύπαρξη θρησκευτικής κοινότητας. Οι περισσότερες απάντησαν πως δεν έχουν, το οποίο συνδεόταν με την μη ύπαρξη χώρου προσευχής. Η Σαλιμά και η Χαντιτζά, οι οποίες γνωρίστηκαν σε τζαμί το οποίο στην συνέχεια έκλεισε, αναφέρονται φορτισμένα στην σημασία της έλλειψης κοινότητας για την επαφή με το θείο και το αίσθημα του ανήκειν, αλλά και για τον φόβο και την ανασφάλεια που νιώθουν και τις αποτρέπουν στην εύρεση νέου τόπου προσευχής.

Σαλιμά: ...ας πούμε, έχω βρει επιτέλους ένα χώρο όπου θα πηγαίνω και νιώθω έτσι λίγο κάπως included, νιώθω άνετα, αυτό, να κλείνει. Οπότε ναι, από εκεί που βρίσκω κάπου ένα χώρο που μπορώ να κάνω κάποια πράγματα που αφορούνε αυτό το κομμάτι της ταυτότητάς μου, να με εμποδίζουνε.

1.3. Έμφυλη ταυτότητα

Όταν οι συνεντευξιαζόμενες ρωτήθηκαν για συγκεκριμένες εμπειρίες τους σχετικά με τις ταυτότητές τους, βασικό ρόλο είχε και η έμφυλη πλευρά της ταυτότητάς τους,

διασταυρούμενη συχνά με τις θρησκευτικές και πολιτισμικές τους ταυτότητες, αλλά και με τους επαγγελματικούς και ακαδημαϊκούς τους ρόλους.

Χαρακτηριστικό εδώ είναι το παράδειγμα της Σαλμά σε εργασιακό περιβάλλον,

Ας πούμε εμείς, για να κάνουμε προσευχή, πλενόμαστε με συγκεκριμένο τρόπο. Ε... Οπότε θα πρέπει εγώ να ξεβαφτώ, να μη φορά-, να μην έχω τα νύχια μου, το τζελ, μετά σκέφτομαι ότι άμα είμαι απεριποίητη, στη δουλειά [...] Πώς θα με αντιμετωπίσουν; Ήδη έχω στο μυαλό μου ότι θα πρέπει να είμαι πολύ περιποιημένη για να με δεχτούν πιο εύκολα.

Η Λέιλα αναφέρει σχόλιο που της έχει γίνει από την οικογένειά της δίχως να μπορεί να προσδιορίσει αν η κοινωνική επιταγή για την έμφυλα πρόεπουσα συμπεριφορά έρχεται από πολιτισμικό ή θρησκευτικό πλαίσιο, ενώ η Νούρα επαναλαμβάνει ότι, ανεξαρτήτως των υπόλοιπων ταυτοτήτων της, βιώνει διάκριση, ακόμα και επιθετικές συμπεριφορές, λόγω του φύλου της:

Δηλαδή το ότι είμαι γυναίκα με επηρεάζει έτσι κι αλλιώς [...]. Και μουσουλμάνα να μην ήμουν, δεν θα έκανα ζωή χαρισάμενη. [...] Εγώ εχθές το βράδυ περπατούσα στον δρόμο και ήρθε ένας τύπος από πίσω μου και προσπαθούσε να μου πιάσει κουβέντα. Και του λέω «άσε με ρε φίλε», και μου έλεγε «όχι, εδώ, κουβέντα να κάνουμε, να κάνουμε παρέα».

Η Καρίμα αναφέρθηκε εκτεταμένα σε περιστατικά ενδοοικογενειακής βίας από τον πρώην σύζυγό της και στις κοινωνικές επιταγές που προβάλλονταν σε εκείνη από παραδοσιακά έμφυλα πρότυπα τόσο από την Κουρδική όσο και από την Δυτική κουλτούρα αναφορικά με τον μητρικό ή συζυγικό της ρόλο:

[...]έβλεπα τα παιδιά μου και ένιωθα ότι ποια είμαι εγώ που θα στερήσω τον πατέρα από τα παιδιά μου, ένιωσα και αυτό.

[...] στο κομμάτι το... της θρησκείας δεν ήταν τόσο τραγικό, γιατί θέλω να στο πω αυτό; Για να δεις. Στο κομμάτι το Κουρδικό όμως... τι θα πει ο κόσμος; Ξέρεις, θα χωρίσω. Το έχουν αυτό ακόμα.

Μια θεματική που προέκυψε σε όλες τις συνεντεύξεις είναι το ζήτημα του Χιτζάμπ, το οποίο ενσωματώνει την διαθεματικότητά τους. Οι γυναίκες που φορούν την μαντίλα αναφέρθηκαν σε περιστατικά διάκρισης που βίωσαν λόγω αυτής τους της έκφρασης

ταυτότητας, ενώ εκείνες που δεν φορούσαν προβληματίζονταν έντονα από το άγχος της διάκρισης, αν ποτέ αποφάσιζαν να την φορέσουν. Επίκεντρο αυτού του άγχους είναι η εργασιακή αποκατάσταση, καθώς όλες θεωρούν ότι έχουν αντιμετωπίσει ή θα αντιμετωπίζουν αποκλεισμούς λόγω του ορατού αυτού σημείου ταυτότητας, ενώ όσες δεν φορούν μαντίλα θεωρούν πιθανόν να θεωρούνται λιγότερο «καλές μουσουλμάνες».

Στον αντίποδα, οι συνεντευξιαζόμενες αναφέρθηκαν στο Κοράνι ως σύμμαχο γυναικείας ανεξαρτησίας και ενδυνάμωσης, παρουσιάζοντας σημεία που αναδεικνύουν γυναικεία δικαιώματα όπως το δικαίωμα στην άμβλωση, το οικογενειακό δίκαιο, και την θέση της γυναίκας μέσα από το παράδειγμα της πρώτης συζύγου του Προφήτη, κ.ά.

1.4. Πολλαπλότητα της Ταυτότητας και Επιτέλεση

Η διαπραγμάτευση και η επιτέλεση των πολλαπλών πολιτισμικών και κοινωνικών ταυτοτήτων είναι σημαντικές πτυχές της ενδοψυχικής και κοινωνικής ζωής των συμμετεχουσών. Η διαπραγμάτευση των ταυτοτήτων τους για την δημιουργία μιας ενιαίας και συνεκτικής ταυτότητας, σύμφωνα με την Καρίμα, προκύπτει εκ των πραγμάτων:

Σου δημιουργείται η ανάγκη. [...] Γιατί έβλεπα και δύο διαφορετικές κουλτούρες, μην το ξεχνάμε. Τρεις διαφορετικές... είναι διαφορετικές κουλτούρες. Δεν μπορείς να πεις ότι είναι το ίδιο πράγμα.

Σχετικά με την επιτέλεση των ταυτοτήτων τους πολλές συνεντευξιαζόμενες αναφέρουν πως ακολουθούν έθιμα από διαφορετικούς πολιτισμούς. Ενδεικτικά, η Ζεϋνέπ ακολουθεί τις ελληνικές εθνικές εορτές και θρησκευτικά τελετουργικά της μουσουλμανικής/πομακικής καταγωγής της. Η Καρίμα γιορτάζει την Πρωτοχρονιά, το Νεορούζ και τηρεί την νηστεία του Ραμαζανιού. Και η Λέιλα αναφέρει την χρήση χένας λέγοντας ότι το κάνει καλλωπιστικά, αλλά η τεχνική έχει ρίζες στην εθνοτική και θρησκευτική ταυτότητά της.

Λέιλα: Στο τέλος του Ραμαζονίου στην Ελλάδα [...] είχα πάει στο τζαμί [...] και φοράς τα ρούχα της γιορτής και είναι σαν πασαρέλα. Γιατί εε βλέπεις πάρα πολλές κουλτούρες. [...] Και βλέπεις ότι πόσο διαφο- εννοώ διαφορετικοί είναι όλοι αυτοί οι άνθρωποι, σε ένα, και τους ενώνει ας πούμε, ναι, η θρησκεία.

Κοινό σημείο όλων των συνεντευξιαζόμενων ήταν η σημασία της γλώσσας για τις ταυτότητές τους και την επικοινωνία. Μέσω της πολυγλωσσίας τους οι συνεντευξιαζόμενες επιτελούν ενεργά την πολλαπλότητα των ταυτοτήτων τους. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται το άγχος που νιώθουν στην πιθανότητα να ξεχάσουν κάποια από τις γλώσσες, που εμφανίζονται ως ένδειξη και διατήρηση των ταυτοτήτων τους, η χρήση διαφορετικών γλωσσών για την μελέτη και την σφαιρική κατανόηση του Κορανίου, αλλά και για την επικοινωνία και γεφύρωση με διαφορετικούς πληθυσμούς. Χαρακτηριστικά, η Νούρα άλλαξε το όνομά της στην Αραβική μετάφρασή του όταν ασπάστηκε το Ισλάμ.

2. Ανήκειν και Τρόποι Διαχείρισης

2.1. Αντιλαμβανόμενη Διάκριση και Συστημικός Ρατσισμός

Όλες οι συμμετέχουσες είχαν να αναφέρουν περιστατικά διάκρισης λόγω της ταυτότητάς τους, κυρίως στην εργασία και στην εκπαίδευση, όπως ήδη έχει αναφερθεί στην παράγραφο σχετική με την έμφυλη ταυτότητα. Σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις που αναφέρθηκαν, η συμπεριφορά διάκρισης και μη αποδοχής που ανέφεραν οι συνεντευξιαζόμενες ήρθαν από τον ίδιο τον κρατικό μηχανισμό ή λειτουργούς του, όπως καθηγητές και υπαλλήλους δημόσιων υπηρεσιών. Γυναίκες οι οποίες είχαν μεταναστευτικό προφίλ είχαν να αναφέρουν την δυσκολία έκδοσης εγγράφων και αναγνώρισης της υπηκοότητάς τους, ενώ είχαν γεννηθεί ή/και εκπαιδευτεί όλα τα χρόνια στην χώρα:.

Χαντίτζα: Είναι μία συγκεκριμένη υπηρεσία που είναι γνωστή ότι αυτή ας πούμε, ε ρε παιδί μου, λαδώνει για να πάει ο φάκελος μπροστά [σ.σ. αρχές του 1990] [...]. όταν πήγε αρχές του 2009 στην ίδια υπηρεσία να ρωτήσει για τον φάκελό του τού είπαν ότι δεν υπάρχει φάκελος. [...] Και πιο μετά από αυτό νομίζω ότι, εμείς δεν μας ήτανε εύκολο να πάρουμε την ταυτότητα επειδή ο πατέρας μου είχε βαρεθεί να τρέχει από πίσω.

Λέιλα: Ναι, έχω... την πήρα [σ.σ. την υπηκοότητα] το '16. Ναι. Ήμουνα... 20 χρονών. [...] Είχανε είχαν καταθέσει πιο πριν, όταν ήμουνα γυμνάσιο, αλλά πάγωσε ο νόμος γιατί ήτανε, άλλαξε κυβέρνηση, ήτανε, ήρθε Σαμαρά, κυβέρνηση Σαμαρά νομίζω και λίγο μας δυσκόλεψε. Μετά με ΣΥΡΙΖΑ πήραμε εμείς ιθαγένεια.

Ένας άλλος τρόπος από τον οποίο αγνοούνται επίσημα οι ταυτότητές τους είναι η ανυπαρξία υποδομών ώστε να μπορούν να ασκούν τις θρησκευτικές πρακτικές τα μουσουλμάννα υποκείμενα, και το κλείσιμο των άτυπων τζαμιών. Οι συνεντευξιαζόμενες που

ασχολούνται πιο ενεργά με την κοινότητα αναφέρουν μόνες τους την σημασία της ανυπαρξίας ενός κατάλληλου τζαμιού στην πρωτεύουσα της χώρας και επικρίνουν έντονα το επίσημο τζαμί, αφού δεν λαμβάνει πραγματικά υπόψιν τον πληθυσμό για τον οποίο φτιάχτηκε, ούτε αντικατοπτρίζει ουσιαστικά την ταυτότητά τους:

Χαντίτζα: στο Βοτανικό είναι ένα... είναι ένα απαράδεκτο τζαμί, είναι ένα τετράγωνο που χωράει περίπου 300 άτομα, στο Δ.Σ. υπάρχουν δύο μουσουλμάνοι, χωρίς δικαίωμα ψήφου [...], ένα τετράγωνο τζαμί μεε, με κανόνες που δεν έχουνε καμία σχέση με το Ισλάμ. Είναι σε μία περιοχή που έχει μόνο εργοστάσια.

Άλλες αισθάνονται ότι το βήμα είναι θετικό, καθώς για πρώτη φορά υπάρχει ένδειξη της μουσουλμανικής ταυτότητας ως μέρος του ελληνικού κράτους.

Καρίμα: Ομολογώ ότι όταν είδα ακόμα και αυτό το κτήριο το τετράγωνο που δεν μοιάζει με τζαμί, αλήθεια στο λέω, αλλά ήμουν απ έξω στις κούνιες, τα παιδιά κάνανε κούνιες και ο ιμάμης έκανε το κάλεσμα και είδα την ελληνική σημαία και τον ιμάμη να κάνει το κάλεσμα είπα ούάου, υπάρχει ελπίδα...

Λέλλα: Αλλά σαν μια πρώτη ματιά, η πρώτη επίσκεψη ήταν ωραίο να βλέπεις ότι υπάρχει ένας τέτοιος χώρος για όλους αυτούς τους ανθρώπους, γιατί πιο παλιά, υπήρχαν αυτά τα πιο ανεπίσημα ή τα κρυφά ή τα, ναι. [...] Νομίζω ότι είναι σημαντικό που συμβαίνει αυτό το βήμα γιατί [...] υπάρχει τόσο κόσμος που πληρώνει φόρους, που ζει, ε, να μην έχει κάπου να έναν σημαντικό χώρο για αυτούς; [...] γιατί και ο κόσμος νιώθει ότι είναι σπίτι του εκεί που μένει. [...] είναι σημαντικό. Να υπάρχουν κάποια κομμάτια και της δικής τους ταυτότητας στην πόλη, στη χώρα που ζούνε.

Επιπλέον, φόρτιση προκαλεί η έλλειψη μουσουλμανικού νεκροταφείου, για το οποίο επίσης έχουν γνώση και εμπειρία από πρόσωπα στον κύκλο τους· τους δημιουργεί άγχος για το τι θα συμβεί στις ίδιες και στους οικείους τους μετά θάνατον και ενισχύει το αίσθημα απόρριψης του κράτους προς τις ίδιες:

Σαλμά: : Ε... Τώρα κάπως... συγκινούμαι γιατί είναι ένα άγχος που έχω. Εμ... [...] θα πρέπει να πηγαίνω στη Θράκη για να δω π.χ. τον μπαμπά μου. [συγκινημένη] Είναι πάρα πολύ κακό. Αυτό είναι ένα θέμα, ας πούμε, που σκέφτηκα πάρα πολύ έντονα, γιατί να μην κινητοποιηθούμε, να κάνουμε ένα νεκροταφείο για μουσουλμάνους; Είναι τόσο δύσκολο πια;

Νούρα: Κι εμένα η δικιά μου η μανούλα για να με κλάψει, θα τρέχει μέχρι τη Θράκη; [...] αυτό που έχω ζητήσει εγώ από τους δικούς μου ανθρώπους, είναι να με πάρουν και να με πάνε σε μία μουσουλμανική χώρα, να θαφτώ εκεί. Τουλάχιστον δεν θα είμαι στη Θράκη. Δεν θα είμαι σε μία χώρα που δεν αναγνωρίζει τα μουσουλμανικά δικαιώματα, και ενώ είναι η χώρα μου, δεν μπορώ να θεωρήσω πάτριό έδαφος, γιατί δεν με αποδέχεται.

Στον αντίποδα η Ζεϋνέπ, αν και είναι εξίσου κριτική, φαίνεται και δηλώνει πιο ανακουφισμένη, καθώς στην κοινότητα καταγωγής της, την Θράκη, τα θρησκευτικά της δικαιώματα αναγνωρίζονται και προστατεύονται.

2.2. Αναζήτηση Ανήκειν – Ορατότητα, Αορατότητα, Υπερορατότητα

Προερχόμενες από διαφορετικά πολιτισμικά πλαίσια από αυτά του κυρίαρχου πληθυσμού, αλλά και μεταναστεύοντας σε άλλα κάποια στιγμή στην ζωή τους, οι συνεντευξιαζόμενες αναζητούν το πού ανήκουν, ποιος είναι ο αυτοπροσδιορισμός τους και η κοινωνική ομάδα τους. Λόγω τους συστημικού και κρατικού ρατσισμού και συνεπώς την αορατότητα που βιώνουν ιδιαίτερα προς την μουσουλμανική ταυτότητά τους, συνεντευξιαζόμενες όπως η Σαλμά νιώθουν πως δεν μπορούν να προφέρουν πως είναι Ελληνίδες:

Νιώθω ότι ταυτίζομαι πιο πολύ με τοο, άμα με ρωτήσεις δηλαδή αν νιώθω πιο πολύ Ελληνίδα ή Ιορδανή πιο πολύ είμαι πιο κοντά στην ελληνική ταυτότητα. Το μόνο που με απομακρύνει λίγο από αυτό είναι θρησκεία. Γιατί νιώθω ότι δεν είμαι αρκετά αποδεκτή σαν Ελληνίδα μουσουλμάνα. [...] Δεν θα τολμήσω ποτέ να πω ότι είμαι Ελληνίδα γιατί θα μου πουν «πώς γίνεται».

Στην περίπτωση της Χαντιτζά, ενώ έθεσε ως κριτήρια Ελληνικότητας την γλώσσα και την παιδεία, τα οποία κατέχει, δεν θα αυτοπροσδιοριζόταν ως Ελληνίδα, ενώ η Νούρα όπως προαναφέρθηκε νιώθει ξένη στην ίδια της την χώρα.

Όλες οι συνεντευξιαζόμενες συμφώνησαν ότι νιώθουν περισσότερο άνετα και καλοδεχούμενες όταν οι ταυτότητές τους είναι ορατές, αναγνωρίσιμες και αποδεκτές, χωρίς να χρειάζεται να το διεκδικήσουν ή να αιτιολογήσουν και επεξηγήσουν κάθε στοιχείο της ταυτότητας. Δόθηκαν παραδείγματα όπου οι συνεντευξιαζόμενες νιώθουν ότι ανήκουν, όπου οι ταυτότητές τους λαμβάνονται ενεργά υπόψιν και μπορούν να τις μοιραστούν. Η Λέιλα αναφέρει το μοίρασμα με τις/ους μη μουσουλμάνες/ους φίλες/ους της που κάνει στο σπάσιμο της νηστείας μαγειρεύοντας. Η Σαλμά και η Χαντίτζα αναφέρουν ότι νιώθουν εμπειρεχόμενες όταν οι φίλες τους διαμορφώνουν το πρόγραμμα των εξόδων τους σύμφωνα με το ωράριο των προσευχών ή την νηστεία του Ραμαζανιού.

Από την άλλη όταν η ταυτότητά τους παραγνωρίζεται, απορρίπτεται ή υπερτονίζεται σε φιλικά ή επαγγελματικά πλαίσια οι συνεντευξιαζόμενες αναφέρουν δυσφορία:

Ζεϋνέπ: Ας πούμε, έχω μία φίλη, εδώ, έχει γεννηθεί, έχει μεγαλώσει στην Αθήνα, και δεν καταλάβαινε το άλλο, το διαφορετικό, γιατί έχει, έχει άλλη νοοτροπία. Και μου έλεγε συνέχεια, «τι είναι αυτό τώρα; Γιατί είναι έτσι; Έλα, πάμε, μη κολλάς σε αυτό».

Λέιλα: Δηλαδή να σου λέει κάποιος «α, φαίνεσαι καλή για ένα τέτοιο άτομο [της εθνικότητάς της. Είσαι από τους καλούς». Κάπως είναι... Όχι, δεν είμαι από τους καλούς. Είμαι αυτό που είμαι.

Τέλος, αναφέρονται και στιγμές στην καθημερινότητα όπου η ταυτότητά τους παραγνωρίζεται λόγω της συστημικής αορατότητας της κοινότητας. Συγκεκριμένα αναφέρονται στην δυσκολία να τηρούν την νηστεία ή το ωράριο προσευχής εντός της δυτικής καθημερινότητας και των ωραρίων εργασίας, αφού δεν προβλέπεται χώρος ή χρόνος για αυτήν.

Νούρα: [...] ωστόσο στην Ελλάδα, είναι λίγο δύσκολο, λόγω του ότι υπάρχει αυτή η ισλαμοφοβία. Δηλαδή αν εγώ τώρα εδώ που μιλάγαμε σου έλεγα «συγγνώμη, μισό λεπτό» και έβγαζα χαλί μου, και γονάτιζα ειδικά έτσι όπως είμαι με την χιτζάμπ, θα άδειαζε το μαγαζί. [γελάει, εννοεί πως θα φοβούνταν]

Σαλμά: Εδώ πέρα άμα θέλω να τηρήσω τη προσ-, τις προσευχές, δεν μπορώ. Να τηρήσω τις ώρες που πρέπει να γίνονται οι προσευχές. [...] και μπορεί να τύχει να είμαι πολύ κουρασμένη μετά δουλειά και επειδή μου έχουνε μαζευτεί 3 - 4 προσευχές να μην τις κάνω καθόλου. [...] Με επιβαρύνει. Το σκε[φτομαι] συναισθηματικά, αλλά ναι, δεν μπορεί να γίνει αλλιώς.

Ένα ακόμα στοιχείο που έδωσε η Χαντίτζα ήταν αυτό του ρουχισμού, καθώς στην Ελλάδα δεν υπάρχουν ρούχα που να ανταποκρίνονται στις ανάγκες του σεμνού ντυσίματος τους μήνες του καλοκαιριού, του μεγαλύτερου δηλαδή μέρους του ελλαδικού κλίματος, και έτσι τα μακριά ρούχα ταυτίζονται με ζεστά ρούχα

Τόσο σε μικρές ομάδες φίλων, όσο και στο πλαίσιο της Θράκης, η ειδοποιός διαφορά από την οποία εξαρτάται το αίσθημα του ανήκειν και ορατότητας είναι ο βαθμός κατά τον οποίο τα άτομα γύρω τους έχουν εμπειρία των ταυτοτήτων των μουσουλμάνων γυναικών.

2.3. Στρατηγικές Διαχείρισης

Η διαχείριση των ταυτοτήτων αφορά τόσο στο κομμάτι της εσωτερικής διεργασίας και αποδοχής, όσο και στην διαχείριση της εικόνας της κοινωνικής ταυτότητας εντός του

κοινωνικού ιστού. Οι περισσότερες συνεντευξιαζόμενες ανέφεραν ότι κατά την επιτέλεση της μουσουλμανικής ταυτότητάς τους και εντός των δυτικών πλαισίων όπου μεγάλωσαν, μελέτησαν και μελετούν ακόμα το Κοράνι αναζητώντας απαντήσεις μέσα από συζητήσεις με ιμάμηδες (Νούρα), μέλη της οικογένειας (Χατζίντα, Καρίμα), φίλες (Σαλμά), αλλά και μέσω αυτομόρφωσης.

Η εσωτερική γεφύρωση των ταυτοτήτων των συνεντευξιαζόμενων αναδεικνύεται στον μεικτό πολιτισμικά κοινωνικό τους κύκλο και στις απαντήσεις τους όταν ερωτώνταν για τα χαρακτηριστικά που φέρει η κάθε ταυτότητά τους που ήταν κοινά μεταξύ των ταυτοτήτων, όπως και με τα σημαντικά για τις ίδιες χαρακτηριστικά (π.χ. για την Νούρα, η αρμονική συνύπαρξη, και για την Καρίμα, η αγωνιστικότητα) Επίσης επανερχόμενο σημείο ήταν η υπογράμμιση της ομοιότητας του Ισλάμ με τον Χριστιανισμό.

Στο πεδίο των κοινωνικών σχέσεων οι συνεντευξιαζόμενες ανέφεραν διάφορες στρατηγικές διαχείρισης της εικόνας της ταυτότητάς τους οι οποίες ποίκιλλαν από την απόκρυψη και αποσιώπηση της ταυτότητας, έως την εκπροσώπηση αυτής και την ενημέρωση του πληθυσμού σχετικά. Οι δύο αυτοί τρόποι διαχείρισης δεν είναι παράλληλοι, αλλά σχετίζονται, καθώς οι συνεντευξιαζόμενες ανέφεραν πως όσο πιο ενδυναμωμένες εντός της ταυτότητάς τους ένιωθαν τόσο πιο πολύ μπορούσαν να μιλήσουν για αυτήν.

Ζεΰνεπ: Όταν είχα πρωτοέρθει Αθήνα για σπουδές, εεμ, δεν πολύ μιλούσα. Γιατί είναι καινούργιο πε- περιβάλλον [...]. Τότε. Τώρα, ας πούμε, αν μου τύχει ναι, θα εξηγήσω.

Η Καρίμα προβάλλει ως τρόπο διαχείρισης τον δυναμισμό και την θετικότητα της απέναντι σε περιστατικά διάκρισης. Η Νούρα και η Χαντίτζα έχουν αναπτύξει αμυντικούς μηχανισμούς διατηρώντας αυστηρή στάση στον δρόμο όταν τις πλησιάζει κάποιος άνδρας, έχοντας υποστεί βίαιες συμπεριφορές, και ειδικότερα στην περίπτωση της δεύτερης, όταν πλησιάζει κάποιος αστυνομικός, έχοντας υποστεί ελέγχους ταυτοποίησης.

Όταν οι συμμετέχουσες ρωτήθηκαν πότε έχουν νιώσει ικανοποίηση από τις ταυτότητές τους, μίλησαν για στιγμές που αφορούν την εκπροσώπηση και την αξιοποίηση των ταυτοτήτων τους ή την ενημέρωση για αυτές σε τρίτους.

Καρίμα: : Θέλω όντως σε αυτό να εκπαιδευσω. Θέλω να καταλάβει ο κόσμος ότι το Ισλάμ δεν είναι έτσι. Όχι γιατί θέλω ο άλλος να γίνει μουσουλμάνος. Δεν με αφορά αυτό.

Ζεϋνέλ: Όταν υπάρχει, τέτοιο πλαίσιο, πάλι πολυπολιτισμικό [σχολείο μεταναστών], εκεί [...] λίγο πολύ συνεννοείσαι, λίγο τους καταλαβαίνεις λίγο πολύ σε βλέπουν ότι τους καταλαβαίνεις, οπότε σε χρειάζονται!

Λέιλα: [...] η αποφοίτηση. Είναι κάτι πολύ σημαντικό για την οικογένεια και για τις ταυτότητες που κουβαλάω και όλα τα λοιπά να τελειώσω πανεπιστήμιο. [...] νιώθω ότι υπάρχει έτσι μια περηφάνια που κανείς represent τις ταυτότητες αυτές [...].

Κατά αυτόν τον τρόπο αναδεικνύουν τις ταυτότητές τους, ενημερώνουν σχετικά με αυτές και πιθανά αλλάζουν την εικόνα της ταυτότητάς τους, αντιτιθέμενες έτσι αφενός στην αορατότητα και αφετέρου στα στερεότυπα, όπως θα συζητηθεί στην επόμενη ενότητα.

3. Κοινωνικά, Πολιτικά Ζητήματα και Ακτιβισμός

Εάν παραφράσω κάπως τις Νούρα και Χαντίτζα, συχνά η αναπολογητική ύπαρξη και μόνο αποτελεί ακτιβιστική πράξη. Όλες οι συνεντευξιαζόμενες δήλωσαν ενεργό ενδιαφέρον και ενασχόληση με κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα σχετικά με την ταυτότητά τους, αλλά και με άλλες μειονοτικές ομάδες.

3.1. Ισλαμοφοβία στην Ελλάδα και στην Δύση

Συνεντευξιαζόμενες πιο συνδεδεμένες με την Ελληνική εθνική ταυτότητα δυσκολεύτηκαν περισσότερο να εκφράσουν αντιλαμβανόμενη διάκριση και επίγνωση ρατσισμού, όπως η Καρίμα και η Ζεϋνέλ, όμως στην συνέχεια της συνέντευξης μίλησαν πιο ανοιχτά. Από την άλλη, συνεντευξιαζόμενες με μεγαλύτερο βαθμός αντιλαμβανόμενης διάκρισης μίλησαν εξαρχής για αυτό το βίωμα το οποίο εξηγούσαν μέσα από δύο κυρίως πρίσματα. Το ένα πρίσμα αφορούσε την εγχώρια Ισλαμοφοβία, η οποία δεν προέρχεται ακριβώς από την αρνητική εικόνα του κυρίαρχου πληθυσμού για το Ισλάμ, αλλά από την συλλογική αναπαράσταση της «Τουρκοκρατίας».

Λέιλα: [...] στην Ελλάδα υπάρχει πιο πολύ αυτό το κομμάτι με την Οθωμανική αυτοκρατορία, ότι... στην ιστορία που μαθαίνουμε [...] ότι δεν μπορούσε να κάνουμε practicing την ορθόδοξη θρησκεία. [...] και οτιδήποτε συνδέεται με το Ισλάμ, κάπως νιώθω ότι συνδέθηκε με την οθωμανική αυτοκρατορία.

Το άλλο πρίσμα αφορά την διεθνή (στα δυτικά κράτη) εικόνα του Ισλάμ, ως θρησκείας που καταπιέζει τις γυναίκες, προάγει τον φανατισμό και την τρομοκρατία ενώ τα μουσουλμανικά κράτη φαίνονται ως μη αποδεχόμενα την ανεξιθρησκεία.

Ζεϋνέπ: Και ο άλλος που δεν ξέρει το Ισλάμ, και να σου πει «είναι τρομοκράτες μωρέ, είναι... είναι άλλοι άνθρωποι αυτοί».

Καρίμα: Στην Αγγλία είπαν ότι ένας μουσουλμάνος μαχαίρωσε έναν νεαρό, ψέμα [...], έγιναν όλες αυτές οι ταραχές που έγιναν αυτές τις 2-3 μέρες. [...] δεν ξέρουν τι είναι πραγματικά το Ισλάμ και πήγαν και επιτέθηκαν σε οποιοδήποτε μουσουλμάνο.

Η εικόνα αυτή σύμφωνα με τις συμμετέχουσες προέρχεται από την παραπληροφόρηση που έρχεται από τα συστημικά μέσα, αναφερόμενες κυρίως στην τηλεόραση, κάτι που σταδιακά αλλάζει σύμφωνα με τις ίδιες, καθώς ο πληθυσμός πλέον ενημερώνεται από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και έχει άμεση πρόσβαση στην πληροφορία μέσω του διαδικτύου.

Οι ίδιες οι συνεντευξιαζόμενες προσπαθούν να μεταβάλουν την εικόνα του Ισλάμ στην Ελλάδα αυξάνοντας την ευαισθητοποίηση, εκπαιδύοντας επί της ουσίας είτε μέσω των προσωπικών τους λογαριασμών στα κοινωνικά δίκτυα (Νούρα, Καρίμα), είτε στην καθημερινότητα σε κοινωνικούς κύκλους. Στην πραγματικότητα οι συνεντευξιαζόμενες εκπαιδεύαν την ερευνήτρια κατά την διάρκεια των συνεντεύξεων, για την θέση της γυναίκας στο Ισλάμ (όπως αναδείχθηκε στην ενότητα της έμφυλης ταυτότητας), την κατάσταση της ανεξιθρησκείας σε μουσουλμανικές χώρες, αλλά και τις φιλειρηνικές και αγαπητικές διδαχές του Ισλάμ, τονίζοντας πως Ισλάμ σημαίνει ειρήνη.

Ο σκοπός δεν είναι μόνο η βελτίωση του προσήμου της κοινωνικής ταυτότητας για την βελτίωση της αυτοεικόνας, αλλά και η μείωση της πραγματικής βίας που δέχεται ο πληθυσμός λόγω των στερεοτύπων.

3.2. Συμπερίληψη και (Ανθρώπινα) Δικαιώματα

Οι συνεντευξιαζόμενες ερωτήθηκαν σχετικά με το ζήτημα του ποιο είναι το κριτήριο για να θεωρηθεί κάποιο άτομο εντός ή εκτός της ομάδας τους. Στην ερώτηση που αφορούσε

το κριτήριο μέλους ενδοομάδας οι συνεντευξιαζόμενες δυσκολεύτηκαν αρκετά να απαντήσουν, καθώς φαινόταν ότι δεν ήθελαν ή δεν γνώριζαν πώς να περιχαρακώσουν τον ορισμό του μέλους. Τελικώς, οι απαντήσεις που δόθηκαν συνοψίζονται σε δύο εκδοχές. Η μία θέτει το κριτήριο στην ταυτότητα του εν λόγω ατόμου, που χρειάζεται να είναι εν μέρει μειονοτική ώστε να έχει εμπειρία αυτής της συνθήκης. Η άλλη εκδοχή θέτει το κριτήριο επί της κατανόησης και την αποδοχής από το εν λόγω άτομο προς την διαφορετικότητα και την πολυπολιτισμικότητα εν γένει. Γίνεται σαφές πως και οι δύο ορισμοί είναι συνειδητά ευρείς και ασαφείς. Αντιθέτως, όταν ζητήθηκε να δώσουν ορισμό για το ποιος αποτελεί μέρος της εξωομάδας, η απάντηση ήταν ομόφωνη και άμεση. Αφορούσε άτομα που παράγουν ή αναπαράγουν διακρίσεις είτε λόγω θέσης (άτομα σε θέση εξουσίας) είτε λόγω πεποιθήσεων.

Ακολούθως, η ενασχόληση των συμμετεχουσών επεκτεινόταν και στην διεκδίκηση για ομάδες στις οποίες συμμετείχαν εν μέρει ή και καθόλου. Όλες οι συνεντευξιαζόμενες έχουν ασχοληθεί με το προσφυγικό/μεταναστευτικό ζήτημα, ούσες διερμηνείς, διδάσκοντας Ελληνικά εθελοντικά, και έχοντας ακτιβιστική δράση. Πολλές κατά την διάρκεια των συνεντεύξεων έδειξαν συναισθηματική φόρτιση και ιδιαίτερα απογοήτευση, με την φράση «τι θες να σου πω τώρα γιαυτό...» να επαναλαμβάνεται, ενώ η Χαντίτζα κατέδειξε τις διακρίσεις που υπάρχουν και εντός της κοινότητας:

Υπάρχει το forum. Μεταναστευτικό forum και το προσφυγικό forum. Αλλά το να υπάρχει ένα τέτοιο forum και να αποκλείεις τους ίδιους τους μετανάστες και τους πρόσφυγες και να κρατάς τους παλιούς...

Όλες οι συνεντευξιαζόμενες ασχολούνται ενεργά με το γυναικείο ζήτημα, αναδεικνύοντας την ανάγκη για ελευθερία για όλες τις γυναίκες παγκοσμίως και επικρίνοντας την πατριαρχικά καθεστώτα σε μερικές μουσουλμανικές χώρες, απορρίπτοντας όμως την σύνδεση με την θρησκεία. Ως πηγή της κατάστασης ανελευθερίας των γυναικών κατέδειξαν αφενός την πατριαρχική παρερμηνεία του Ισλάμ και αφετέρου τις Δυτικές εξωτερικές πολιτικές. Παράλληλα κατέδειξαν πως το φεμινιστικό κίνημα στην Ελλάδα δεν είναι πράγματι συμπεριληπτικό καθώς η μουσουλμάνα γυναίκα, οι ανάγκες και τα δικαιώματά της παραμένουν στην αφάνειά ή κατακρίνονται:

Νούρα: Όταν από τη φεμινίστρια εγώ θα δεχτώ hate, ότι «α, εσύ δεν είσαι φεμινίστρια, και παλεύουμε για τα δικαιώματα των γυναικών τόσα χρόνια, και εσύ πήγες και φόρεσες από μόνη σου την χιτζάμπ», αυτό για εμένα δεν είναι φεμινισμός.

Τέλος, ανάλογα με τα ειδικά ενδιαφέροντα και τις επιμέρους ταυτότητες οι συμμετέχουσες συμμετέχουν και σε άλλα κινήματα σχετικά με την ισότητα, την ελευθερία και την κοινωνική δικαιοσύνη, έννοιες που επαναλαμβάνονταν σε κάθε συνέντευξη πολλαπλώς. Τέτοια θέματα ήταν ο βιγκανισμός και ο αποστιγματισμός της ψυχικής υγείας στην περίπτωση της Νούρα, τα δικαιώματα την Μειονότητας για την Ζεϋνέπ, ενώ θέματα που αναφέρθηκαν ήταν η φτώχεια, ο πόλεμος, ο ξεριζωμός και η αποξένωση. Επαναλαμβανόμενο θέμα ήταν το Παλαιστινιακό για το οποίο όλες εξέφρασαν έντονη ανησυχία και στιβαρή θέση τόσο εντός της συνέντευξης όσο και αναφερόμενες στην καθημερινότητά τους.

3.3. Δράσεις και Ελπίδα για το Μέλλον

Στο τέλος των συνεντεύξεων οι συμμετέχουσες ρωτήθηκαν για το τι θα ήλπιζαν για το μέλλον. Καθ' όλη την διάρκεια των συνεντεύξεων επαναλαμβανόταν η ελπίδα των συμμετεχουσών στην νεολαία για την αλλαγή της συνθήκης και στην Ελλάδα, ενώ σε αυτήν αναφέρονταν όταν μιλούσαν για θετικές αλλαγές που έχουν ήδη συμβεί.

Σαλμά: Κάτι που θα μπορούσε να γίνει, είναι κάποιο κίνημα εε νεολαίας μουσουλμάνων; Που θα μπορούσε κάπως να είναι πιο active εε στο να διεκδικήσει κάποια δικαιώματα.

Καρίμα: Δεν... Ίσως αν υπήρχανε αρκετοί Έλληνες και λέγανε θα συμμετέχουμε και [...] είμαστε δίπλα σας ξέρω 'γω. [...] Μπορεί και να γινόταν κάτι.

Η Νούρα αναφέρθηκε και στην ανάγκη κατανόησης και ουσιαστικής ακρόασης των νέων παιδιών, που πιθανά φοβούνται να εκδηλώσουν την θρησκευτική τους ταυτότητα

Ως απαραίτητη αλλαγή αναφέρθηκε το χτίσιμο τζαμιών, τουλάχιστον ενός, ώστε τα διαφορετικά δόγματα να μπορούν να στεγαστούν κατάλληλα (Σαλμά), αλλά και άλλων ώστε να μπορούν να εξυπηρετούνται οι πιστοί, αν και πάντα αναφέρονταν με υποσημειώσεις και περιορισμούς ως προς την τοποθεσία και την ποσότητα («Δεν λέω στο Σύνταγμα», Καρίμα, «Όχι να γεμίσουμε τζαμιά», Νούρα) πιθανά προς αποφυγή στερεοτύπων θρησκευτικού ιμπεριαλισμού.

Αναφορά έγινε στην ανάγκη σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων γενικώς , αλλά και ειδικότερα των θρησκευτικών δικαιωμάτων, καθώς αποτελούν επίσης αναγνωρισμένα ανθρώπινα δικαιώματα που καταπατώνται. Όλες υπογράμμισαν τον κίνδυνο ανάπτυξης της ακροδεξιάς εκ νέου και τόνισαν την σημασία της ενημέρωσης και της γνώσης της διαφορετικότητας, ως αντίβαρου στη βία.

Πραγματιστική απάντηση δόθηκε από την Σαλμά, την Λέιλα και την Χαντιτζά που ανέφεραν πως ο Ελληνικός πληθυσμός μεταβάλλεται με τον μεταναστευτικό πληθυσμό που έχει εγκατασταθεί στην χώρα και σταδιακά αποκτά ιθαγένεια. Το αποτέλεσμα είναι η Ελλάδα να γίνεται εθνοτικά περισσότερο πολύμορφη, το οποίο εκ των πραγμάτων θα οδηγήσει τελικώς σε αλλαγή των δυναμικών και αποδοχή της διαφορετικότητας.

4. Ψυχική Υγεία και Βιωμένη Εμπειρία

Κατά την διάρκεια των συνεντεύξεων προέκυψαν συναισθηματικές αποκρίσεις από τις συνεντευξιζόμενες σχετικά με τα θέματα που συζητούνταν, αναδεικνύοντας την επιρροή που έχουν οι διαθεματικές ταυτότητες στην βιωμένη εμπειρία. Επίσης, οι συμμετέχουσες ερωτήθηκαν για την εμπειρία τους από παροχή υπηρεσιών ψυχικής υγείας ώστε να διερευνηθεί η προσβασιμότητα και η ποιότητα των υπηρεσιών που παρέχονται στον πληθυσμό, όπως και πιθανά κενά.

4.1. Πρόσβαση σε Υπηρεσίες

Οι περισσότερες από τις συνεντευξιζόμενες έχουν λάβει κάποια στιγμή υπηρεσίες ψυχικής υγείας, είτε στιγμιαία σε περίοδο κρίσης, είτε για μεγάλα χρονικά διαστήματα για προσωπική ανάπτυξη και ενδοσκόπηση. Αναφέρουν θετικές εμπειρίες και απόψεις σχετικά με τις υπηρεσίες που έλαβαν. Όσες είχαν σχετική εμπειρία αναφέρθηκαν σε ανασταλτικούς παράγοντες για να αναζητήσουν υπηρεσίες ψυχικής υγείας. Οι παράγοντες αυτοί αφορούσαν τόσο το στίγμα γύρω από την ψυχική υγεία και την αναζήτηση αντίστοιχων υπηρεσιών, όσο και το άγχος βίωσης συμπεριφοράς διάκρισης, ισλαμοφοβίας ή προβολής στερεοτύπων από την/ον ειδικό ψυχικής υγείας.

Συγκεκριμένα, η Καρίμα έλαβε υπηρεσίες ψυχικής υγείας σε συνθήκη κρίσης και ευαλωτότητας μετά την γέννα της, κατά την οποία ενδυναμώθηκε, ενώ δεν αντιλήφθηκε κανενός είδους διάκριση. Παρόλα αυτά, σε νεαρότερη ηλικία βίωνε συχνές κρίσεις πανικού, χωρίς ποτέ να αναζητήσει υποστήριξη από επαγγελματίες:

Τώρα σκέψου πριν 16 χρόνια [...] ήταν λίγο μην με πουν τρελό, μη με πούνε... ξέρεις. [...] και λέω γιατί το έκανα αυτό στον εαυτό μου και δεν πήγαινα απλά σε έναν ψυχολόγο; Που ξέρεις... να το συζητήσω, να το. Θα με είχε αποτραβήξει πιο γρήγορα από όλο αυτό νομίζω.

Τα άτομα που είχαν πιο μακροχρόνια εμπειρία με σταθερή ψυχοθεραπευτική σχέση ανέφεραν ότι τους ήταν σημαντικό η θεραπεύτριά τους να είχε γνώσεις πάνω στην διαπολιτισμικότητα και την πολυπολιτισμικότητα, ενώ ανέφεραν άγχος στις πρώτες συναντήσεις λήψης του ιστορικού για την αντίδραση που θα λάμβαναν σχετικά με το πολιτισμικό τους προφίλ. Ανακουφιστικό ήταν για την Σαλμά και την Λέιλα το γεγονός ότι οι θεραπεύτριές τους είχαν δουλέψει στο προσφυγικό προηγούμενως και πως έκαναν ανοιχτά ερωτήσεις όταν δεν γνώριζαν κάτι, χωρίς να προκαταλαμβάνονται από στερεοτυπικές αντιλήψεις. Το ίδιο ανέφεραν ως ανακουφιστικό για τις κοινωνικές σχέσεις τους εν γένει και άτομα τα οποία δεν είχαν ψυχοθεραπευτική εμπειρία.

Χαντίτζα: Είναι άτομα που ξέρουν και οι Έλληνες φίλοι μου, εάν έχουν μία απορία, ξέρουν πώς να ρωτήσουν. Ρωτάνε ευθέως.

Η Νούρα έχει επίσης θετική εμπειρία και ενώ αναφέρει ότι οι δυσκολίες στην καθημερινότητα έχουν συζητηθεί στα πλαίσια της θεραπείας της, δεν αναφέρει περαιτέρω ανάμειξη της διαθεματικότητάς της στην θεραπευτική σχέση.

4.2. Συναισθηματική Εμπειρία

Οι ιστορίες των συνεντευξιαζόμενων έφεραν φόρτιση από προηγούμενες εμπειρίες και την παρούσα καθημερινότητά τους. Η Καρίμα θεωρεί πως οι κρίσεις πανικού που βίωνε τα προηγούμενα χρόνια είναι πιθανό να προέρχονται από την προσφυγική εμπειρία της ως νήπιο ή και από διαγενεακό τραύμα μέσω των γονέων της. Έμμεσα και η Χαντίτζα αναφέρει επιρροή από το μεταναστευτικό προφίλ των γονιών της, περιγράφοντας τις ιστορίες διάκρισης που

εκείνοι έχουν βιώσει στην καθημερινότητα, όπως την αλλαγή συμπεριφοράς μιας υπαλλήλου καταστήματος μπροστά στην μητέρα της, ή την έκδοση νομιμοποιητικών εγγράφων στην περίπτωση του πατέρα της.

Άλλες ψυχικές εμπειρίες που σχετίζονται με την ταυτότητα αφορούν την διάκριση, τον αποκλεισμό, την αορατότητα, και τα στερεότυπα που βιώνουν στον δρόμο, στην εργασία και την δουλειά τους, όπως αναφέρθηκε στις παραπάνω ενότητες. Ιδιαίτερη συγκινησιακή φόρτιση έφεραν σχετικά με την θρησκευτική και κοινωνική αποξένωση που βιώνουν λόγω έλλειψης των υποδομών είτε όσον αφορά την μελλοντική ταφή των αγαπημένων τους, είτε την έλλειψη τζαμιού και το κλείσιμο των άτυπων, αλλά και όσον αφορά το άκουσμα του καλέσματος σε προσευχή ως μορφή αποδοχής της ταυτότητας από τον γενικό πληθυσμό και σύνδεσης των πιστών με το θείο. Αυτά τα περιστατικά προξενούν φόβο, θλίψη, θυμό, αγωνία και αβεβαιότητα και επηρεάζουν την συμπεριφορά των γυναικών και τις επιλογές τους:

Χαντίτζα: Μας έχει μείνει τραύμα, επειδή κάθε φορά που γινότανε μία ρατσιστική επίθεση στο λύκειο [σ.σ. 2012-2015] ήμασταν οι τέσσερις μαζί [σ.σ. με τις φίλες της]. Άρα ... μας έχει μείνει, «ξέρετε τι κατά προτίμηση θα κάτσουμε σπίτι».

Η επιρροή αυτή φτάνει μεταξύ άλλων και στην αναζήτηση νέα χώρας εγκατάστασης με την ελπίδα μείωσης τέτοιων περιστατικών όπως αναφέρουν η Νούρα και η Λέιλα και όπως σκέφτεται για το μέλλον της η Χαντίτζα. Η Ζεϊνέπ αναφέρει πως σε αντίστοιχη περίπτωση θα επέστρεφε στην Θράκη.

Συναισθηματικές αποκρίσεις που συνδέονται με την διαθεματική τους ταυτότητα και την διαπραγμάτευσή της είναι η υπερηφάνεια, η συγκίνηση και η ευφορία σε στιγμές αναγνώρισης του συνόλου των ταυτοτήτων τους από το κοινωνικό πλαίσιο. Αναφέρθηκαν το στρες και η αμφιθυμία όταν η διαπραγμάτευση των ταυτοτήτων και η κοινωνική αποδοχή είναι ασταθείς. Τέλος, αναφέρθηκε το αίσθημα της μοναξιάς ευρύτερα, χωρίς να προσδιορίζεται αν αυτό προέρχεται από την διαθεματική ταυτότητα ή την ιδιότητα μέλους της κοινωνίας ευρύτερα, (Καρίμα), ενώ άλλες συναισθηματικές αποκρίσεις που αναφέρθηκαν σχετικά με τις ευρύτερες κοινωνικές συνθήκες ήταν το αίσθημα της ψυχικής εξουθένωσης

εργασιακά και ακαδημαϊκά (Λέιλα), ταυτοτικά ζητήματα εν γένει και ζητήματα στοχοθεσίας και σκοπού.

4.3. Τρόποι Ενδυνάμωσης

Μέρος των συνεντευξιαζόμενων αναζήτησε την ενδυνάμωση του εαυτού σε στιγμές κρίσης ή για την επεξεργασία της διαθεματικότητας των ταυτοτήτων τους μέσα από την ψυχοθεραπεία. Πέραν της απεύθυνσης σε επαγγελματία ψυχικής υγείας, κατά την διάρκεια των συνεντεύξεων παρουσιάστηκαν πολλαπλοί τρόποι με τους οποίους οι μουσουλμάνες Ελληνίδες γυναίκες της έρευνας φροντίζουν και ενδυναμώνουν τις εαυτές τους. Οι στρατηγικές που παρουσιάστηκαν αφορούν την διαχείριση με την εαυτή και τους τρόπους διαπραγμάτευσης (βλ. Θέμα 1.4.) , την σχέση με το θείο, τις διαπροσωπικές σχέσεις, και την κοινωνική δράση και τον ακτιβισμό όπως παρουσιάστηκε στην προηγούμενη ενότητα.

Η επαφή με τον Θεό μέσα από την ανάγνωση του Κορανίου και την προσευχή παρουσιάζεται ως ένα ενδυναμωτικό μέσο που αφενός επαναφέρει το άτομο εσωτερικά και αφετέρου του δίνει σκόπο ως απάντηση στις καθημερινές προκλήσεις και αντιξοότητες. Επιπλέον αναφέρεται ως μέσο ενδυνάμωσης έναντι του ψυχικού πόνου (Καρίμα) και ενδυνάμωσης εντός της γυναικείας ταυτότητας (Νούρα).

Νούρα: όταν προσεύχεσαι πέντε φορές τη μέρα, δίνεις πιο πολύ χρόνο στον εαυτό σου να πει [φράση στα αραβικά], ευχαριστώ τον Θεό [...] και να νιώσει την ευγνωμοσύνη. [...] Σίγουρα σε προάγει ψυχολογικά [...].

Καρίμα: Απλά η προσευχή είναι ένα είδος διαλογισμού, σε κάνει να γίνεις καλύτερος άνθρωπος.

Άλλες συνεντευξιαζόμενες ανέφεραν πως βρίσκουν ανακούφιση στον διαπροσωπικό φιλικό ή και οικογενειακό τους κύκλο, όπου νιώθουν συμπεριλαμβανόμενες και αισθάνονται την άνεση να εκφράσουν όλες τις πλευρές τους. Σημαντικό στοιχείο είναι η διατήρηση των κοινωνικών κύκλων ως ασφαλή περιβάλλοντα, κάτι το οποίο φροντίζουν ενεργά απορρίπτοντας και αποφεύγοντας άτομα και ομάδες όπου θα αισθανθούν ότι υπόκεινται σε στερεοτυποποίηση, αμφισβητώνται ή παραγνωρίζονται οι ταυτότητές τους.

Χαντιτζά (έχοντας δηλώσει αριστερή πολιτική ταυτότητα): [...] επειδή οι περισσότερες παρέες μου είναι αριστερές. Κατά κάποιο τρόπο θεωρούν ότι θα πρέπει να απορρίπτουν οποιαδήποτε θρησκεία. Ήταν δηλαδή μία φορά πήγαμε με την φίλη μου στα [σ.σ. στέκια αριστερών και αναρχικών συλλογικοτήτων] [...] αλλά και πάλι δεν μ' άρεσε. Δηλαδή είναι παρέες μιας μέρας.

Σαλμά: Όχι μόνο να σεβαστούνε, βασικά δεν μου αρκεί πλέον αυτό. Θέλω να νιώθω ότι δε θα με κρίνουνε. Δηλαδή αυτό το παραμικρό το σχόλιο που μπορεί κάπως να καταλάβω ότι με θεωρούνε κλειστόμυαλη, οπισθοδρομική, ή καταπιεσμένη, εε, με απωθεί, θέλω να φύγω από αυτή τη σχέση, από αυτή την παρέα, από...

Συζήτηση

Στην παρούσα έρευνα εξετάστηκε η πολυπλοκότητα της κοινωνικής ταυτότητας των Μουσουλμάνων Ελληνίδων, ενώ χρησιμοποιήθηκε η ερμηνευτική φαινομενολογική ανάλυση για να αναδείξει τις εμπειρίες και τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι συμμετέχουσες. Τα ευρήματα της έρευνας επιβεβαιώνουν και επεκτείνουν την υπάρχουσα βιβλιογραφία σχετικά με τις πολυπολιτισμικές ταυτότητες και τους μηχανισμούς διαπραγμάτευσής τους ιδιαίτερα σε άτομα μειονοτικών ομάδων, και σε περιβάλλοντα όπως η Ελλάδα, όπου η θρησκευτική και εθνική ταυτότητα, έστω φαινομενικά, συγκρούονται.

Κατά τις συνεντεύξεις οι συμμετέχουσες ανέφεραν πολυδιάστατες ταυτότητες που περιλάμβαναν εθνικές, εθνοτικές, θρησκευτικές, έμφυλες, και επαγγελματικές/ακαδημαϊκές πτυχές. Η διαπραγμάτευση αυτών των ταυτοτήτων φάνηκε να είναι μια συνεχής διαδικασία που απαιτεί γνωστικούς πόρους, εξαρτάται από περιβαλλοντικούς παράγοντες και συνοδεύεται από έντονες συναισθηματικές εμπειρίες. Παράλληλα με την γνωστική και ψυχική φόρτιση της διεργασίας των ταυτοτήτων οι συνεντευξιαζόμενες αναφέρουν πως καλούνται να διαχειριστούν την αντιμετώπιση του κοινωνικού περιβάλλοντος που συχνά τις αντιμετωπίζει ως Άλλες, αμφισβητώντας, υπερτονίζοντας ή παραγνωρίζοντας σημαντικές για εκείνες πλευρές της ταυτότητάς τους, είτε αφορά τη μουσουλμανική, είτε την ελληνική. Η αναζήτηση του «ανήκειν» σε αυτό το περιβάλλον αποτέλεσε κεντρικό θέμα στις συνεντεύξεις. Οι συμμετέχουσες ανέφεραν ότι νιώθουν περισσότερο άνετα και αποδεκτές όταν οι ταυτότητές τους είναι ορατές και αναγνωρίσιμες, χωρίς να χρειάζεται να τις αιτιολογούν ή να τις υπερασπίζονται.

Όσον αφορά την δική τους συμπεριφορά προς τις άλλες κοινωνικές ομάδες η έρευνα έδειξε πως ως επί το πλείστον οι συνεντευξιαζόμενες έχουν συμπεριληπτικές ταυτότητες και αντίστοιχη δράση, που διαπερνά συχνά τις δικές τους ταυτότητες. Όλες δηλώνουν ενεργή ενασχόληση με κοινωνικοπολιτικά θέματα, όπως το μεταναστευτικό, ενώ σχεδόν όλες έχουν εργαστεί ως διερμηνείς, ταυτότητα που συχνά τους έδινε ιδιαίτερη ικανοποίηση και αύξανε την θετική αυτοεικόνα τους, ως πράξη προσφοράς και παράλληλα αναγνώρισης, ενδυναμώνοντάς τες. Προς επίρρωση της βιβλιογραφίας, τόσο η πολυπλοκότητα της ταυτότητάς τους, όσο και η διεθνικότητα ανάλυσης των θεμάτων (π.χ. θέση της γυναίκας ή κατάσταση της ισλαμοφοβίας σε άλλες χώρες) έχουν ως αποτέλεσμα οι ίδιες να συμπεριλαμβάνουν μεγαλύτερο κομμάτι των κοινοτήτων. Αυτό διαφαίνεται στους ορισμούς των ταυτοτήτων, όπου προσέχουν να μην αποκλείουν, αλλά και σε περιγραφές ευρύτερα σχετικά με την θρησκεία, την ομορφιά, την αποδοχή του Άλλου. Επιπλέον, οι ίδιες υπερτονίζουν ότι αντιτίθενται σε κάθε μορφή διάκρισης και αναπαραγωγής της τόσο για τις δικές τους ταυτότητες όσο και για άλλες (π.χ. σεξουαλικό προσανατολισμό, άλλα ένθρησκα άτομα, τα ζώα κ.ά.). Φαίνεται λοιπόν η πολυπλοκότητά τους όχι μόνο να μην τις θέτει εκτός του κοινωνικού ιστού, αλλά αντιθέτως να τις τοποθετεί σε μια πιο αλληλέγγυα θέση.

Τα παραπάνω ευρήματα επιβεβαιώνουν σε γενικές γραμμές τόσο το θεωρητικό πλαίσιο της Θεωρίας της Κοινωνικής Ταυτότητας και της Πολυπλοκότητας της Κοινωνικής Ταυτότητας, όπου στηρίχθηκε η εργασία, όσο και τις σχετικές ερευνητικές μελέτες. Η Θ.Κ.Τ. θέτει την θετική αυτοεικόνα ως κίνητρο για την επίτευξη καλύτερης κοινωνικής εικόνας για τις ταυτότητες του ατόμου. Οι μελέτες των Kabir (2016) και Zimmerman (2015) αναδεικνύει τον ρόλο των μουσουλμάνων γυναικών ως πολιτισμικών διαμεσολαβητριών, οι οποίες προσπαθούν να αλλάξουν την εικόνα του Ισλάμ και να προωθήσουν την ενδυνάμωση των γυναικών τόσο εντός όσο και εκτός της κοινότητας. Έχει ήδη δειχθεί ότι αυτό ήταν σημαντικό μέλημα των συνεντευξιαζόμενων στην καθημερινή τους κοινωνικοποίηση, αλλά και κατά την διάρκεια των συνεντεύξεων.

Η ΠΚΤ (Roccas & Brewer, 2002) υποστηρίζει ότι τα άτομα με πολλαπλές ταυτότητες αναπτύσσουν στρατηγικές για τη διαχείριση αυτών των ταυτοτήτων με διάφορα μοντέλα διαχείρισης. Οι γυναίκες της έρευνας, παρά το γεγονός της μη ύπαρξης διαπολιτισμικού ή ιδιαίτερα ανεκτικού πλαισίου στην Ελλάδα, φαίνεται να έχουν κατά κύριο λόγο συγχωνευτικό μοντέλο ταυτότητας, το πιο πολύπλοκο και συμπεριληπτικό, αφού ως μέλη της ενδοομάδας αναφέρουν οποιοδήποτε άτομο με το οποίο έχουν κάποια κοινή ταυτότητα. Αυτή θα μπορούσε να είναι τόσο συμπεριληπτική και ευρεία όσο είναι η κοινή ταυτότητα του μειονοτικού στάτους σε οποιαδήποτε εκδοχή. Ακόμα και στις περιπτώσεις όπου διαφαίνεται μια ηγεμονική θρησκευτική ταυτότητα (Ozyurt, 2013), αυτή είναι εξαιρετικά διευρυμένη και αρκετά διαπερατή. Τα αποτελέσματα αυτά συμφωνούν και ενισχύουν την έρευνα του Brewer για την πολυπλοκότητα μειονοτικών πληθυσμών (2012).

Η έρευνα των Ryan et al. (2023) αναδεικνύει την παραγνώριση των ταυτοτήτων των μουσουλμάνων και τις διακρίσεις που βιώνουν, ιδιαίτερα οι γυναίκες. Επίσης, η θεωρία της Κοινωνικής Ταυτότητας (Tajfel & Turner, 1979) εξηγεί πώς η διάκριση οδηγεί σε μείωση της ταύτισης με την πλειονοτική ομάδα και ενίσχυση της ταυτότητας της μειονοτικής ομάδας, ιδιαίτερα της θρησκευτικής (Fleischmann et al., 2019). Μέσα από τις συνεντεύξεις φάνηκε πως όσο πιο εμφανή ήταν τα σημεία της ταυτότητας των συμμετεχουσών, ξεκινώντας από το όνομα και τις πρακτικές μέχρι το χρώμα δέρματος ή τον ρουχισμό με χιτζάμπ, αυξανόταν η διάκριση που ανέφεραν και μειωνόταν η σύνδεση με την εθνική ταυτότητα, συνδεόμενες κυρίως με την θρησκευτική. Η περίπτωση της Νούρα, ως ατόμου κυρίως με Ελληνικές ρίζες που αυτοπροσδιορίζεται μέσω της θρησκείας της μπορεί να εξηγηθεί εδώ με δύο τρόπους. Η πρώτη ερμηνεία είναι πως θεωρεί αυτήν την ταυτότητα δοτή και δεδομένη, συνεπώς δεν την λαμβάνει υπ' όψιν. Μια δεύτερη ερμηνεία θα ήταν πως καθώς η ίδια είναι χιτζάμπι, εντάσσεται στην ερμηνεία σχετικά με την διάκριση λόγω εμφανούς σημείου ταυτότητας.

Τονίστηκε η σημασία ύπαρξης κοινότητας και υποστηρικτικού δικτύου, ώστε το άτομο να νιώθει την σύνδεση με τις ταυτότητές του, την συμπερίληψη και την αποδοχή αυτών από την ευρύτερη κοινότητα. Αυτό έρχεται σε συμφωνία τόσο με την ΘΚΤ (Tajfel & Turner, 1979)

όσο και με έρευνες των Spiegler et al. (2021) και Fleischmann et al. (2019). Εδώ επανέρχεται το θέμα έλλειψης των τζαμιών, τα οποία λειτουργούν ως τόποι επιτέλεσης και συνάντησης και για το οποίο έχουν αρθρογραφήσει οι Verousi & Allen (2021) αλλά και το ΚΣΠΜ (2007). Οι χώροι αυτοί είναι χώροι στους οποίους τα άτομα επιτελούν τα θρησκευτικά τους δικαιώματα και ως εκ τούτου επιτελούν στην πράξη και τα δικαιώματά τους ως πολίτες (Hatziprokopiou & Evergeti, 2014). Παράλληλα είναι χώροι κοινωνικοποίησης, σύνδεσης με τις πολιτισμικές ρίζες, μοιράσματος της κουλτούρας με άλλες, σύνδεσης τόσο με την θρησκεία μέσα από την μελέτη των ιερών κειμένων, αλλά και με την εθνική ταυτότητα αφού είναι και χώροι εκμάθησης την Ελληνικής γλώσσας. Η κατάσταση ως έχει θέτει την ανέγερση του πρώτου επίσημου τζαμιού σε ένα σίγουρα σημαντικό αλλά συμβολικό επίπεδο επούλωσης των εκατέρωθεν τραυμάτων και απάντησης στις ανάγκες, ανοίγοντας τη συζήτηση για μια συμπεριληπτική εθνική ταυτότητα, χωρίς όμως ταυτόχρονα να επιτυγχάνει τον λειτουργικό του ρόλο.

Εμφανής σε όλες τις εμπειρίες των συμμετεχουσών, όπως έχει ήδη δειχθεί, ήταν η διαθεματικότητα και η έμφυλη ταυτότητά τους, όπως προβλέπει η θεωρία της Crenshaw (1989). Η περίπτωση του χιτζάμπ είναι η πιο εμφανής συνθήκη όπου δύο μειονοτικές ταυτότητες δημιουργούν ξεχωριστές μορφές διάκρισης, πολλαπλασιαστικές μεταξύ τους, καθώς, όπως φάνηκε, έχει συχνά ως αποτέλεσμα την διάκριση στον χώρο ή στην εύρεση εργασίας, γεγονός που μπορεί να τις θέσει σε επισφαλή θέση και οικονομικά. Επιπροσθέτως, εντοπίστηκε και η πολλαπλή αορατότητα που εκθέτουν οι Purdie-Vaughns & Eibach (2008), καθώς οι ταυτότητες τους μπορεί να μείνουν αόρατες σε πλειονοτικά, μουσουλμανικά και φεμινιστικά πλαίσια. Η διάκριση βάσει του φύλου και της διασταύρωσής του με άλλες μειονοτικές ταυτότητες διατρέχει πολλές ερευνητικές εργασίες σε διαφορετικές χώρες, όπως αναφέρθηκε στην Εισαγωγή (ενδεικτικά: Velayati, 2018, Latif, et al, 2018, Hunt et al., 2020).

Θεωρητικές επιπτώσεις και Πρακτικές εφαρμογές της έρευνας

Η παρούσα έρευνα εμπλουτίζει την θεωρία της Πολυπλοκότητας Κοινωνικής Ταυτότητας των Roccas & Brewer, 2002 εφαρμόζοντάς την σε μια συγκεκριμένη και

πολυσύνθετη ομάδα όπως είναι οι μουσουλμάνες Ελληνίδες. Έτσι, δίνει μια ιδιαίτερη περίπτωση του τρόπου όπου οι πολλαπλές ταυτότητες (εθνικές, θρησκευτικές, έμφυλες, εθνοτικές) γίνονται αντικείμενο διαπραγμάτευσης και συνυπάρχουν σε ένα πλαίσιο όπου η μειονοτική ταυτότητα βρίσκεται σε αντίθεση και συνδιαλέγεται με την κυρίαρχη εθνική ταυτότητα. Επιπλέον, αναδεικνύεται η σημασία της διαθεματικότητας και της πολλαπλής αορατότητας των ταυτοτήτων αυτών, ακόμα και εντός αριστερών και κινηματικών ομάδων, όπως είναι οι φεμινιστικές, το μεταναστευτικό φόρουμ ή οι αριστερές συλλογικότητες. Επιπλέον, υπογραμμίζονται οι μηχανισμοί με τους οποίους οι Μουσουλμάνες Ελληνίδες ενδυναμώνονται μέσα από την εκπαίδευση, την αυτο-νοηματοδότηση και την επιτέλεση της ταυτότητάς τους. Αυτό συμβάλλει στη ΘΚΤ (Tajfel & Turner, 1979) δείχνοντας πώς τα άτομα μπορούν να διαπραγματευτούν και να αναδιαμορφώσουν τις ταυτότητές τους σε ένα εχθρικό περιβάλλον, προετοιμάζοντας το έδαφος για περαιτέρω μελέτες. Πολύ σημαντικό σημείο που εφάπτεται στον κύριο σκοπό αυτής της έρευνας είναι αλλαγή των γνωστικών σχημάτων γύρω από τις ελληνική, μουσουλμανική, φεμινιστική, κ.ά. ταυτότητες. Αναδείχθηκε μέσω της έρευνας τόσο η συμβατότητα της ελληνικής με την μουσουλμανική ταυτότητα, όσο και η συμβατότητα του Ισλάμ με τον φεμινισμό και την ενδυνάμωση των γυναικών. Αμφισβητούνται έτσι αναπαραστάσεις και στερεότυπα, ανοίγοντας δρόμους για στοχασμό, μελέτη και έρευνα. Εν γένει, η οπτική των μουσουλμάνων Ελληνίδων προσφέρει έναν νέο και ξεχωριστό φακό θέασης.

Οι πρακτικές εφαρμογές της παρούσας έρευνας ξεκινούν από το αίτημα και την προσπάθεια των ίδιων των συμμετεχουσών για αλλαγή της αντίληψης του γενικού πληθυσμού γύρω από το Ισλάμ και τις διαθεματικές ταυτότητες γενικότερα. Τα ευρήματα λοιπόν μπορούν να χρησιμοποιηθούν για καταπολέμηση των στερεοτύπων που εμφανίζονται στα συστημικά (και μη) μέσα ενημέρωσης και δικτύωσης, ως κατά κάποιο τρόπο αντιπληροφόρηση, εξισορροπώντας και διορθώνοντας την εικόνα των ταυτοτήτων αυτών στον δημόσιο διάλογο. Με παρόμοιο τρόπο η έρευνα μπορεί να βοηθήσει στην διεύρυνση των ακτιβιστικών κοινωνικοπολιτικών δράσεων ώστε να λαμβάνουν υπόψιν υποομάδες που μέχρι τώρα παραμένουν στην αορατότητα, κάνοντας έτσι τον ακτιβιστικό χώρο περισσότερο και

ουσιαστικά συμπεριληπτικό, αναγνωρίζοντας την ετερότητα εντός του κόλπου του και διεκδικώντας για τις ιδιαίτερες ανάγκες και δικαιώματα, όπως αυτά της μουσουλμάνας γυναίκας. Στον χώρο της πολιτικής, η έρευνα θα μπορούσε να εμπνεύσει χάραξη πολιτικών σχεδιασμών σχετικά με την ευαισθητοποίηση πάνω σε θέματα συμπερίληψης και την ενημέρωση σχετικά με την μουσουλμανική κοινότητα με σκοπό την ισότιμη ενσωμάτωση των μουσουλμάνων πολιτών, μέσα από προγράμματα διαρκούς εκπαίδευσης σε υπηρεσίες και σχολεία. Ακόμα, σημαντική κρίνεται η έμπρακτη μορφή αυτής της πολιτικής συμπερίληψης με έργα υποδομών όπως τζαμιά και νεκροταφεία, αλλά και η ευκολότερη αναγνώριση υπηκοότητας για άτομα που γεννιούνται στην χώρα. Τέλος, η έρευνα αναδεικνύει την ανάγκη για διαπολιτισμικά ενημέρες υπηρεσίες ψυχικής υγείας που λαμβάνουν υπόψη τις πολλαπλές ταυτότητες των Μουσουλμάνων Ελληνίδων. Μέσα από την μεθοδολογία της (ημιδομημένες συνεντεύξεις κατά την Ε.Φ.Α.) η έρευνα δίνει μια εικόνα εκ των έσω, όσο είναι δυνατόν, σε ειδικούς ψυχικής υγείας να κατανοήσουν καλύτερα τα υποκείμενα της συγκεκριμένης πολυπολιτισμικής ταυτότητας και γενικότερα των διαθεματικών ταυτοτήτων με την ελπίδα αφενός να ενημερώσει και αφετέρου να εμπνεύσει για περαιτέρω επιμόρφωση.

Περιορισμοί

Κάποιοι περιορισμοί που παρουσιάστηκαν κατά την έρευνα και την καταγραφή της αφορούν αφενός την μεθοδολογική προσέγγιση, όπως τους καταγράφει η Willig (2015), ενώ υπάρχουν και περιορισμοί που αφορούν ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης έρευνας.

Το δείγμα αποτελείται από 6 γυναίκες, υψηλού μορφωτικού επιπέδου, και μέσου οικονομικού, που έχουν μεγαλώσει στην Αθήνα, πλην μίας, που μεγάλωσε σε αστική περιοχή της Θράκης. Κατά αυτόν τον τρόπο περιορίζεται η γενικευσιμότητα των ευρημάτων. Παρόλο που η ποιοτική έρευνα δεν στοχεύει στην γενικευσιμότητα, αλλά στην ποιότητα της εμπειρίας των συμμετεχουσών, είναι πιθανό να μην αντικατοπτρίζεται η πολυποικιλιότητα της εμπειρίας τους, όπως θα συνέβαινε αν συμμετείχαν για παράδειγμα γυναίκες και από την μειονότητα των Δωδεκανήσων, από περισσότερες εθνοτικές ομάδες της Θράκης ή περισσότερα

κοινωνικοοικονομικά περιβάλλοντα. Είναι λοιπόν πιθανό πως τα λιγότερο ορατά άτομα ή τα άτομα με προσβασιμότητα να είναι εκείνα που παρέμειναν στην αορατότητα.

Οι γυναίκες που επέλεξαν να συμμετάσχουν ίσως να επιβεβαιώνουν το φαινόμενο της προκατάληψης αυτό-επιλογής, καθώς είναι πιθανό να είναι εκείνες που νιώθουν πιο άνετα και διαθέσιμες να μιλήσουν για τις ταυτότητες και τις εμπειρίες τους. Σημειώνεται πως όλες είχαν ελληνική πολιτογράφηση, ενώ υπήρξαν γυναίκες κατά την αναζήτηση δείγματος, που ενώ τυπικά ταίριαζαν στο προφίλ, τελικά αρνήθηκαν να συμμετάσχουν. Επίσης, «τυφλές», χωρίς συστάσεις επαφές ήταν άκαρπες.

Επιπλέον, η έρευνα διεξήχθη σε συγκεκριμένη χρονική περίοδο και, καθώς όπως αναδείχθηκε οι αυτοεικόνα και η αντίληψη των ατόμων για την ταυτότητά τους σχετίζεται με τις κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές συνθήκες, τα ευρήματα πιθανά αντικατοπτρίζουν ένα ιστορικά συγκεκριμένο πλαίσιο. Αλλαγές στις πολιτικές συγκυρίες και κοινωνικές στάσεις πιθανά να επηρεάσουν τις εμπειρίες των Μουσουλμάνων Ελληνίδων στο μέλλον, κάνοντας τα ευρήματα χρονικά περιορισμένα.

Περιορισμοί σχετικά με την ιδιαιτερότητα της έρευνας αφορούν την γλώσσα στην οποία διεξήχθη η έρευνα, τα ελληνικά, και την θρησκευτική και πολιτισμική ανομοιοότητα της ερευνήτριας με τις συνεντευξιαζόμενες. Αφενός, η ελληνική γλώσσα είναι βαθιά έμφυλη, οπότε σε μια συνέντευξη που αφορά την ταυτότητα και την αορατότητα των θηλυκοτήτων χρειάζεται λεπτούς χειρισμούς για την εκμείωση της ποιότητας της πληροφορίας, χωρίς να γίνει ξύλινος και σχολαστικός ο λόγος (πχ μέσος Έλληνας, μέση Ελληνίδα). Αυτή η διαδικασία μπορεί να δημιουργήσει σύγχυση και κόπωση για την συνεντευξιαζόμενη αλλά και την συνεντευξιάζουσα. Από την άλλη η ερευνήτρια είναι ημεδαπή, λευκή, μη μουσουλμάνα. Ανήκει κατά κύριο λόγο σε διαφορετικές και κυρίαρχες ταυτότητες σε σχέση με τις συνεντευξιαζόμενες, πράγμα που θα μπορούσε να έχει επηρεάσει τις απαντήσεις τους.

Προτάσεις για Μελλοντική Έρευνα

Μια παρόμοια με την παρούσα έρευνα θα μπορούσε να συμβεί με διαχρονική προσέγγιση ώστε να παρατηρηθούν πιθανές αλλαγές στην αυτοαντίληψη των ταυτοτήτων

των Μουσουλμάνων Ελληνίδων εντός των κοινωνικοοικονομικοπολιτικών αλλαγών σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο, αλλά και σχετικά με τις αλλαγές και σημαντικά γεγονότα στην προσωπική ζωή. Επιπλέον, μια έρευνα προσανατολισμένη στις πολιτικές αλλαγές και γεγονότα (π.χ. αποφάσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, άνοδος της Ακροδεξιάς στην χώρα, γενοκτονία στη Γάζα) θα μπορούσε να προσφέρει χρήσιμες πληροφορίες για την διαπραγμάτευση της ταυτότητας και για βοηθητικούς μελλοντικούς πολιτικούς σχεδιασμούς.

Μελλοντικές έρευνες θα μπορούσαν να περιλαμβάνουν άτομα από διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές (π.χ. Θράκη, άλλες επαρχιακές πόλεις, χωριά, νησιά) και κοινωνικοοικονομικά στρώματα. Ακόμα, αν και το δείγμα εμπεριείχε άτομα από όλες τις μεγάλες κατηγορίες πιστών, όπως περιγράφονται βιβλιογραφικά (Παλιό και Νέο Ισλάμ, και νεομουσουλμάνα γυναίκα) δεν εμβάθυνε ως προς αυτό. Μια μελλοντική έρευνα θα μπορούσε να είναι συγκριτική έρευνα των μουσουλμάνων της Ελλάδας σύμφωνα με αυτήν την κατηγοριοποίηση. Μια εναλλακτική μορφή συγκριτικής έρευνας θα ήταν η κατηγοριοποίηση να βασιζόταν στα βασικά διαφορετικά δόγματα (Σουνίτες, Σίιτες).

Επίσης, ενώ η έρευνα εξέτασε μεταξύ άλλων την διαθεματικότητα των συμμετεχουσών ως προς το φύλο, τη θρησκεία και το εθνοτικό προφίλ, άλλες διασταυρούμενες ταυτότητες (π.χ. κοινωνικοοικονομική κατάσταση, ηλικία, σεξουαλικός προσανατολισμός, κ.ά.) δεν εξετάστηκαν σε βάθος. Αυτές οι επιπλέον πτυχές της ταυτότητας θα μπορούσαν να περιπλέξουν περαιτέρω τις εμπειρίες των Μουσουλμάνων Ελληνίδων και να απαιτήσουν περαιτέρω εξέταση. Ακόμα, συγκριτικές μελέτες με βάση το φύλο θα αναδείκνυαν περαιτέρω το φαινόμενο της διαθεματικότητας από διαφορετικές οπτικές, συμπεριλαμβάνοντας την ανδρική θέση.

Σε κάθε περίπτωση μια μικτή μεθοδολογία προτείνεται, καθώς δίνει την δυνατότητα τόσο για εμβριθείς απεικονίσεις της εμπειρίας του πληθυσμού, όσο και για αποτύπωση μεγάλων δειγμάτων ώστε να μπορούν να συναχθούν πιο γενικεύσιμα συμπεράσματα και να καταγραφούν ευρύτερες στατιστικές τάσεις του πληθυσμού.

Αντί κατακλείδας, παρατίθενται τα πρόσφατα στοιχεία του του FRA (2024), όπου καταγράφηκε αύξηση της ισλαμοφοβίας, με τα στοιχεία να δείχνουν πως 1/2 των μουσουλμάνων «αντιμετωπίζει ρατσισμό και στην ΕΕ αντιμετωπίζει ρατσισμό και διακρίσεις στην καθημερινή του ζωή». Γίνεται λόγος για μεροληπτικούς αστυνομικούς ελέγχους, διάκριση και δυσκολία στην εύρεση εργασίας και στέγασης, παρενόχληση, διαθεματικές επιθέσεις εις βάρος πεπλοφόρων γυναικών. Στην σχετική έκθεση παρατίθενται και προτάσεις για πολιτικό σχεδιασμό προς την καταπολέμηση του φαινομένου.

Συμπεράσματα

Η παρούσα μελέτη ανέδειξε την πολυπλοκότητα της κοινωνικής ταυτότητας των Μουσουλμάνων Ελληνίδων, αποκαλύπτοντας τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν στη διαχείριση των πολλαπλών τους ταυτοτήτων σε ένα κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο όπου η μουσουλμανική ταυτότητα παραμένει συχνά στερεοτυποποιημένη και περιθωριοποιημένη. Τα αποτελέσματα της έρευνας επιβεβαιώνουν ότι η ταυτότητα αυτών των γυναικών προκύπτει έπειτα από δυναμικές διαπραγματεύσεις, με τις ίδιες να υιοθετούν στρατηγικές αντίστασης, συνύπαρξης και επαναπροσδιορισμού της θέσης τους εντός της κοινωνίας.

Ένα από τα κύρια συμπεράσματα της μελέτης είναι η ύπαρξη έντονων φαινομένων διαθεματικής διάκρισης. Οι συμμετέχουσες βίωναν διακρίσεις όχι μόνο λόγω της θρησκευτικής τους ταυτότητας αλλά και λόγω του φύλου και, σε ορισμένες περιπτώσεις, της εθνοτικής τους καταγωγής. Η σύνδεση της μουσουλμανικής ταυτότητας με στερεοτυπικές αντιλήψεις για τη θέση της γυναίκας στην κοινωνία οδήγησε σε διπλό πατριαρχικό αποκλεισμό τόσο από την πλειονοτική κοινωνία και τα δυτικά κινηματικά πλαίσια όσο και από κάποιες παραδοσιακές αντιλήψεις εντός των ίδιων των μουσουλμανικών κοινοτήτων.

Ιδιαίτερα σημαντικό εύρημα ήταν η σημασία της αυτοεκπαίδευσης και της ενημέρωσης του κοινωνικού συνόλου ως βασικού μηχανισμού διαχείρισης των διακρίσεων. Οι συμμετέχουσες ανέφεραν ότι η ενεργή ενασχόληση με τη θρησκεία τους μέσω της αναζήτησης γνώσης και η προσπάθεια διάδοσης μιας πιο ακριβούς εικόνας του Ισλάμ τόσο σε μη-μουσουλμάνια άτομα όσο και σε άτομα από την κοινότητα που, καθ' αυτές, το έχουν

παρερμηνεύσει, προέρχονταν σε μεγάλο βαθμό από μια επιθυμία έως και αίσθηση υποχρέωσης για την καταπολέμηση των προκαταλήψεων. Παράλληλα, η δημόσια επιτέλεση της ταυτότητάς τους –είτε μέσω της μαντίλας, των θρησκευτικών πρακτικών ή του ακτιβισμού– αναδείχθηκε ως σημαντική μορφή αναπολογητικής ύπαρξης απέναντι στην αορατότητα που συχνά βιώνουν. Από την άλλη όσο πιο εμφανή σημάδια ταυτότητας (θρησκευτικής ή εθνοτικής) έφερε ένα άτομο, τόσο μεγαλύτερη εμπειρία διάκρισης ανέφερε.

Επιπλέον, η έρευνα ανέδειξε τη σημασία της κοινότητας στη διαχείριση της ταυτότητας και της καθημερινής εμπειρίας των Μουσουλμάνων Ελληνίδων. Η αίσθηση του «ανήκειν» τόσο σε θρησκευτικά όσο και σε κοινωνικά δίκτυα στήριξης λειτούργησε ως ψυχικό αντίβαρο απέναντι στις διακρίσεις, προσφέροντας ένα πλαίσιο αποδοχής και ενδυνάμωσης. Ωστόσο, η κοινωνική απομόνωση που προκύπτει από την έλλειψη εκπροσώπησης, ορατότητας, αποδοχής των μουσουλμανικών φωνών στον δημόσιο χώρο, και η αποσιώπηση των υπαρχουσών φωνών και δομών (π.χ. κλείσιμο των άτυπων τζαμιών) ενισχύει το αίσθημα της περιθωριοποίησης και της αποξένωσης.

Κατά μία έννοια, μέσα από την καθημερινότητά τους, την εργασία τους και την ακτιβιστική τους δράση, οι συνεντευξιαζόμενες διατελούν πολιτισμικές διαμεσολαβήτριες μεταξύ διαφορετικών κουλτουρών, ταυτοτήτων, και κατά συνέπεια, πληθυσμών. Η ίδια η ταυτότητα της δυτικής και ακόμα περισσότερο της Ελληνίδας Μουσουλμάνας ανακινεί τον διάλογο για την διαφορετικότητα και την συμβατότητα, αναδεικνύει τις βαθιά ριζωμένες αντιλήψεις και τους λόγους για το «Άλλο», αμφισβητεί τα στερεότυπα και τις απολυτότητες αναδιαμορφώνοντας και διευρύνοντας τις ταυτότητες, εθνικές, θρησκευτικές, έμφυλες, πολιτικές, και τους ρόλους τους. Για να συνοψίσουμε, η εργασία αυτή καλεί στην ανάπτυξη πρωτοβουλιών σε κρατικό, κοινωνικό και ατομικό επίπεδο για την διαπολιτισμική συμπερίληψη σε διαπροσωπικό, κοινωνικό, ακτιβιστικό και πολιτειακό πλαίσιο και στο πλαίσιο της ψυχικής υγείας. Αυτό θα επιτευχθεί με διαπολιτισμική εκπαίδευση και ευαισθητοποίηση, αλλά και με χάραξη πολιτικών για ανέγερση υποδομών απαραίτητων για την άσκηση των μουσουλμανικών θρησκευτικών δικαιωμάτων, αλλά και για αναγνώριση

νομικά (νομιμοποιητικά έγγραφα για ανθρώπους γεννημένους στην χώρα) και συμβολικά των ταυτοτήτων των ατόμων αυτών στην δημόσια σφαίρα.

Βιβλιογραφία

- American Psychology Association. (2023). *Adulthood*. Ανάκτηση από APA Dictionary of Psychology: <https://dictionary.apa.org/adulthood>
- Beckmann Al Wazni, A. (2012). Muslim Women in America and Hijab: A Study of Empowerment, Feminist Identity, and Body Image. *Social Work, 60*, σσ. 325-333. doi:10.1093/sw/swv033
- Brewer, M., Gonsalkorale, K., & VanDommelen, A. (2012). Social Identity Complexity: Comparing majority and minority ethnic group members in a multicultural society. *Group Processes & Intergroup Relations, 16*(5), σσ. 529-544. doi:10.1177/1368430212468622
- Brocki, J. M., & Wearden, A. J. (2006). A critical evaluation of the use of interpretative phenomenological analysis (IPA) in health psychology. *Psychology & Health, 21*(1), σσ. 87-108. doi:10.1080/14768320500230185
- Comeford, P. (2000). Defining Greek and Turk: Uncertainties in the search for European and Muslim identities. *Cambridge Review of International Affairs, 13*(2), σσ. 240-253. doi:10.1080/09557570008400313
- Crenshaw, K. (1989). Demarginalizing the Intersection of Race and Sex: A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. *University of Chicago Legal Forum, 1989*(1), σσ. 139-167.
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence against Women of Color. *Stanford Law Review, σσ. 1241-1299*. doi:10.2307/1229039
- Delidaki, A. (2023). The Idiosyncrasy of Greek Islam and the Mosque of Votanikos as a Reconciliation Initiative; A Critical Discourse Analysis. *The Ecumenical Review, 74*(5), σσ. 796-806. doi:10.1111/erev.12747

- Dobson, S. (2012). Muslim Women Negotiating Identity, Gender and Conflict in New Zealand. *Sites: a Journal of Social Anthropology and Cultural Studies*, 9(2), σσ. 92-113. doi:10.11157/sites-vol9iss2id211
- Erentzen, C., Bergstrom, V., Zeng, N., & Chasteen, A. (2023). The gendered nature of Muslim and Christian stereotypes in the United States. *Group Processes & Intergroup Relations*, 26(8), σσ. 1726-1749. doi:10.1177/13684302221138036
- Evergeti, V., & Hatziprokopiou, P. (2013). On Muslims, Turks and migrants: Perceptions of Islam in Greece and the challenge of migration. Στο F. Tsibiridou, & N. Palantzas (Επιμ.), *Myths of the Other in the Balkans; Representations, Social Practices, Performances* (σσ. 177-188). www.balkanmyth.com.
- Evergeti, V., Hatziprokopiou, P., & Prevelakis, N. (2015). Greece. Στο J. Cesari (Επιμ.), *The Oxford handbook of European Islam* (σσ. 350-390). Oxford University Press. doi:10.1093/oxfordhb/9780199607976.001.0001
- Fleischmann, F., Leszczensky, L., & Pink, S. (2019). Identity threat and identity multiplicity among minority youth: Longitudinal relations of perceived discrimination with ethnic, religious, and national identification in Germany. *The British Journal of Social Psychology*, 58(4), σσ. 971-990. doi:10.1111/bjso.12324
- Harding, S. (1991). *Whose Science? Whose Knowledge? : Thinking from Women's Lives*. Cornell University Press.
- Hatziprokopiou, P., & Evergeti, V. (2014). Negotiating Muslim identity and diversity in Greek urban spaces. *Social & Cultural Geography*, 15(6), σσ. 603-626. doi:10.1080/14649365.2014.894114
- Hornsey, M. J. (2008). Social Identity Theory and Self-categorization Theory: A Historical Review. *Social and Personality Psychology Compass*, 2(1), σσ. 204-222. doi:10.1111/j.1751-9004.2007.00066.x

- Hunt, M., Franz, A., & Nigbur, D. (2020). Dual identity, conflict, and education: an exploration of the lived experience of social relationships of young British Muslim women who attend British universities. *Social Identities*, 27(3), σσ. 342-358. doi:10.1080/13504630.2020.1828053
- Kabir, N. (2016, Νοέμβριος). Muslim Women in Australia, Britain and the United States: The Role of “Othering” and Biculturalism in Identity Formation. *Journal of Muslim Minority Affairs*, 36(4), σσ. 523-539. doi:10.1080/13602004.2016.1257683
- Katsikas, S. (2012). The Muslim Minority in Greek Historiography: A Distorted Story? *European History Quarterly*, 42(3), σσ. 444-467. doi:10.1177/0265691412448044
- Latif, R., Cukier, W., Gagnon, S., & Chraibi, R. (2018). The diversity of professional Canadian Muslim women: Faith, agency, and ‘performing’ identity. *Journal of Management & Organization*, 24(5), σσ. 612-633. doi:10.1017/jmo.2018.18
- Latour, B. (2005). *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press.
- Ozyurt, S. (2013). Negotiating Multiple Identities, Constructing Western-Muslim Selves in the Netherlands and the United States. *Political Psychology*, 34(2), σσ. 239-263. doi:10.1111/j.1467-9221.2012.00924.x
- Papadopoulou, D. (2016). 'Old' and 'New' Islam in Greece. Στο *Negotiating differences in mixed marriages - Christians and Muslims in Greece*. PhD thesis (σσ. 13-19). Middlesex University. Ανάκτηση από <https://eprints.mdx.ac.uk/31446/>
- Pietkiewicz, I., & Smith, J. A. (2014). A practical guide to using Interpretative Phenomenological Analysis in qualitative research psychology. *Czasopismo Psychologiczne (Psychological Journal)*, 20(1), σσ. 7-14. doi:10.14691/PPJ.20.1.7

- Purdie-Vaughns, V., & Eibach, R. P. (2008). Intersectional Invisibility: The Distinctive Advantages and Disadvantages of Multiple Subordinate-Group Identities. *Sex Roles: A Journal of Research*, 59(5-6), σσ. 377-391. doi:10.1007/s11199-008-9424-4
- Repo, N. (2017). Everyday lived Islam: religiosities and identities of Muslim women in the Republic of Macedonia. *Journal of Contemporary Religion*, 32(3), σσ. 417-430. doi:10.1080/13537903.2017.1362881
- Roccas, S., & Brewer, M. (2002). Social Identity Complexity. *Personality and Social Psychology Review*, 6(2), σσ. 88-106. doi:10.1207/S15327957PSPR0602_01
- Ryan, C., Hopkins, N., Dobai, A., Pehrson, S., & Reicher, S. (2023). On the Misrecognition of Identity: Muslims' Everyday Experiences in Scotland. *Political Psychology*, 44(4), σσ. 769-787. doi:10.1111/pops.12885
- Sakellariou, A. (2017). Fear of Islam in Greece: migration, terrorism, and “ghosts” from the past. *Nationalities Papers*, 45(4), σσ. 511-523. doi:10.1080/00905992.2017.1294561
- Sismondo, S. (2016). *Εισαγωγή στις σπουδές επιστήμης και τεχνολογίας*. (Μ. Πατηνιώτης, Μ. Σταμέλου, Επμ., & Β. Σπυροπούλου, Μεταφρ.) Liberal Books.
- Spiegler, O., Schmid, K., Saleem, M., Hewstone, M., & Benet-Martinez, V. (2021). Dual identity, bicultural identity integration and social identity complexity among Muslim minority adolescents. *Self and Identity*, 21(3), σσ. 257-277. doi:10.1080/15298868.2021.1912819
- Tajfel, H. (1970). Experiments in Intergroup Discrimination. *Scientific American*, 223(5), σσ. 96-103.
- Tajfel, H., & Turner, J. (1979). An Integrative Theory of Intergroup Conflict. Στο W. Austin, & S. Worchel (Επμ.), *The social psychology of intergroup relations* (σσ. 33-47). Brooks/Cole.

- U.S. Department of State. (2021). *2021 Report on International Religious Freedom: Greece*.
Ανάκτηση από <https://www.state.gov/reports/2021-report-on-international-religious-freedom/greece/>
- Velayati, M. (2018). Formation of 'religious' identity among British Muslim women. Στο E. Ruspini, G. Bonifacio, & C. Corradi (Επιμ.), *Women and Religion* (σσ. 95-116). Policy Press. doi:10.51952/9781447336365.ch005
- Verousi, C., & Allen, C. (2021). Problematizing the Official Athens Mosque: Between Mere Place of Worship and 21st Century 'Trojan Horse'. *Religions*, 12(7). doi:10.3390/rel12070485
- West, A., Zhang, R., Yampolsky, M., & Sasaki, J. (2017). More Than the Sum of Its Parts: A Transformative Theory of Biulturalism. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 48(7), σσ. 963-990. doi:10.1177/0022022117709533
- Willig, C. (2015). *Ποιοτικές Μέθοδοι Έρευνας στην Ψυχολογία: Εισαγωγή*. (Ε. Τσέλιου, Επιμ., & Ε. Αυγήτα, Μεταφρ.) Gutenberg.
- Zimmerman, D. (2015). Young Muslim women in the United States: identities at the intersection of group membership and multiple individualities. *Social Identities: Journal for the Study of Race, Nation and Culture*, 20(4-5), σσ. 299-313. doi:10.1080/13504630.2014.997202
- Ευρωπαϊκή Επιτροπή. (2023, Δεκέμβριος 14). *Δημογραφική Κατάσταση, Γλώσσες και Θρησκείες*. Ανάκτηση από <https://eurydice.eacea.ec.europa.eu/el/national-education-systems/greece/dimografiki-katastasiglosses-kai-thriskeies>
- Κέντρο Συμπαραστάσεως Παλινοστούτων Μεταναστών. (2007). *Αναζητώντας τόπους Συνύπαρξης*. Κέντρο Συμπαραστάσεως Παλινοστούτων Μεταναστών.
- Μάρκου, Κ. (2007). Μουσουλμάνες στην Ελλάδα και το Ζήτημα της Μαντίλας. Στο Γ. Παπαγεωργίου (Επιμ.), *Έμφυλοι Σχηματισμοί* (σσ. 69-79). Πανεπιστήμιο Κρήτης.

Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (FRA). (2024). *Οι μουσουλμάνοι στην Ευρώπη αντιμετωπίζουν ολοένα και περισσότερο ρατσισμό και διακρίσεις*. Βιέννη. Ανάκτηση Φεβρουάριος 2024, από https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/pr-2024-being-muslim-in-the-eu_el.pdf?utm_source=chatgpt.com

Παράρτημα 1: Έντυπο Συγκατάθεσης



Έντυπο Συγκατάθεσης για συμμετοχή σε Ποιοτική Έρευνα

Σας καλούμε να συμμετάσχετε στην έρευνα που διεξάγεται από την κα Γραφάκου Ιωάννα, μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών (ΠΜΣ) «Ψυχολογία», στην Ειδίκευση «Ταυτότητες και Διαπροσωπικές Σχέσεις» του Τμήματος Ψυχολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών, με θέμα «Η Πολυπλοκότητα της Κοινωνικής Ταυτότητας των Μουσουλμάνων Γυναικών στην Ελλάδα: Μια Ερμηνευτική Φαινομενολογική Ανάλυση» η οποία περιλαμβάνει ποιοτική έρευνα.

Σκοπός της έρευνας

Στην παρούσα έρευνα μελετώνται οι εμπειρίες των Μουσουλμάνων γυναικών στην Ελλάδα, στην καθημερινότητά τους, στην δημόσια και ιδιωτική ζωή. Σας διαβεβαιώνουμε ότι οι απαντήσεις σας θα είναι ανώνυμες, απόλυτα εμπιστευτικές και θα χρησιμοποιηθούν μόνο για τους σκοπούς της έρευνας. Επίσης, επισημαίνουμε ότι δεν υπάρχουν σωστές και λάθος απαντήσεις και ότι όλες οι απαντήσεις είναι σεβαστές και καλοδεχούμενες για την έρευνα. Δεν μετράμε τις γνώσεις σας, αυτό που μας ενδιαφέρει είναι η προσωπική σας άποψη και για το λόγο αυτό θα θέλαμε να απαντήσετε αυθόρμητα και ειλικρινά.

Πρέπει να είστε τουλάχιστον 18 χρονών για να συμμετέχετε στην έρευνα. Η συμμετοχή σας είναι εθελοντική.

ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΑ ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΙΑΖΟΜΕΝΗΣ

- Έχω κατανοήσει τον σκοπό και τη φύση της έρευνας, όπως αναλύθηκε στο εισαγωγικό πλαίσιο αυτού του εγγράφου και είχα την ευκαιρία να κάνω διευκρινιστικές ερωτήσεις για την έρευνα αυτή.
- Συμμετέχω εθελοντικά στην έρευνα.
- Όποιες αναφορές έκανα στη συνέντευξη και επιθυμώ να διαγραφούν, δεν θα συμπεριληφθούν στο απομαγνητοφωνημένο κείμενο.
- Μπορώ να αποχωρήσω από την έρευνα ανά πάσα στιγμή, χωρίς καμία συνέπεια/κύρωση.
- Μπορώ να αρνηθώ να απαντήσω σε οποιοδήποτε ερωτήσεις δεν επιθυμώ να απαντήσω και να παραμείνω στην έρευνα.
- Μπορώ να σταματώ, να ρωτώ ή/και να διορθώνω την ερευνήτρια κατά την διάρκεια της συνέντευξης όπου το θεωρώ χρήσιμο ή όπου δεν συμφωνώ με την διατύπωση της ερώτησης.

- Συναινώ στην μαγνητοφώνηση της συνέντευξης για τους σκοπούς της έρευνας.

ΔΗΛΩΣΗ ΕΧΕΜΥΘΕΙΑΣ ΕΡΕΥΝΗΤΡΙΑΣ

Η Ερευνήτρια δηλώνει ότι:

- Η συνέντευξη και τα προσωπικά σας στοιχεία θα είναι πλήρως ανώνυμα, ώστε δεν θα είναι δυνατόν να σας αναγνωρίσουν προσωπικά. Η μαγνητοφωνημένη συνέντευξη και τα προσωπικά στοιχεία κάθε συμμετέχοντα θα αποθηκευτούν σε εξωτερικούς δίσκους και όχι σε διαδικτυακά απομακρυσμένους server (cloud, drop box); και
- Τα προσωπικά σας στοιχεία θα διαγραφούν όταν επιτευχθεί ο σκοπός της έρευνας.

_____ (Ημερομηνία, Υπογραφή)

Τηλέφωνο Επικοινωνίας ερευνητή:

ΔΗΛΩΣΗ ΣΥΝΑΙΝΕΣΗΣ ΤΟΥ ΣΥΜΜΕΤΕΧΟΝΤΑ ΣΤΗΝ ΕΡΕΥΝΑ

Εγώ (Αρχικά ονόματος) _____ συμφωνώ να συμπεριληφθούν ανώνυμα αποσπάσματα από τη συνέντευξή μου από τους ερευνητές για την καταγραφή των απόψεων του υπό μελέτη θέματος, για ανακοινώσεις σε συνέδρια, για δημοσιεύσεις, κτλ.

_____ (Ημερομηνία, Υπογραφή)

Παράρτημα 2: Οδηγός Συνέντευξης

Αυτό-προσδιορισμός ταυτότητας – Πολύπλοκη Κοινωνική Ταυτότητα

- 1) Πώς θα πώς θα παρουσιάζατε τον εαυτό σας; Τι είναι αυτό που σας προσδιορίζει ή σας χαρακτηρίζει, τις βασικές ιδιότητές σας ως μέλος της κοινωνίας;
- 2) Πώς θα ορίζατε αυτές τις ιδιότητες; Ποια είναι τα στοιχεία που τις αποτελούν;
 - Ποια είναι τα βασικά χαρακτηριστικά, τι κάνει τα μέλη της τέτοια
 - Τι στοιχεία έχει ένα τυπικό μέλος (πρωτοτυπικό); Πώς θα περιγράφατε την μέση γυναίκα, τον μέσο Έλληνα, τον μέσο μουσουλμάνο, τον μέσο (εθνοτική καταγωγή)
- 3) Πόσο ταυτίζεστε με το τυπικό μέλος της κάθε ομάδας και σε τι διαφέρετε;
- 4) Ποιοι θεωρείτε ότι δεν ανήκουν στην (κάθε) ομάδα σας, δεν αποτελούν μέλη των ομάδων σας; Για ποιους λόγους θεωρείτε ότι δεν ανήκουν στην (κάθε) ομάδα σας; (Τι τους κάνει «άλλους»;)
- 5) Σε τι διαφέρει η Ελληνική ταυτότητά σας από την Μουσουλμανική και σε τι η κάθε μία από τις προηγούμενες ταυτότητες από την εθνοτική; Π.χ. στις συνήθειες, στις αξίες, στα μέλη, την νοοτροπία, την συμπεριφορά
- 6) Πόσο μοιάζουν μεταξύ τους η Ελληνική ταυτότητά σας από την Μουσουλμανική και σε τι η κάθε μία από τις προηγούμενες ταυτότητες από την εθνοτική; (ως προς τα στοιχεία, τις συνήθειες, τις αξίες)
- 7) Το γεγονός ότι είστε γυναίκα, επηρεάζει την εμπειρία σας ως μουσουλμάνο;
- 8) Το γεγονός ότι είστε μουσουλμάνο γυναίκα, επηρεάζει την καθημερινότητά σας ως Ελληνίδα/πολίτης της Ελλάδας;

Σχέσεις – Κοινωνικοί κύκλοι και Επιτέλεση της ταυτότητας

- 9) Πιστεύετε πως αναγνωρίζονται όλες οι πλευρές του εαυτού σας από τους γύρω σας;
 - Αν ναι, σε ποιες καταστάσεις, από ποιους αισθάνονται πιο ορατές
 - Αν όχι, σε ποιες ταυτότητες επικεντρώνονται οι γύρω.
 - Πώς εκφράζετε και δείχνετε η ίδια την κάθε πτυχή του εαυτού σας στην ζωή σας δημόσια και ιδιωτικά; Διαφέρει ανάλογα με το πλαίσιο; (Στην δουλειά/ στην σχολή, την οικογένεια, τους στενούς φίλους, την θρησκευτική κοινότητα, τις κοινωνικές συναναστροφές, στον δρόμο, στον δημόσιο λόγο, στις δημόσιες υπηρεσίες, στις κινηματικές διαδικασίες (αν συμμετέχει), στις ψυ υπηρεσίες)
- 10) Έχετε αισθανθεί την ανάγκη να κρύψετε κάποιες πλευρές του εαυτού σας; Εξαρτάται αυτή η ανάγκη από το πλαίσιο; Πώς σας κάνει να αισθάνεστε αυτό. Ποιες καταστέλλονται;
- 11) Σε ποια πλαίσια αισθάνεστε πιο άνετα να εκφράσετε την ταυτότητά σας; Ποια σημασία έχει αυτό για εσάς, για την διάθεσή σας, για την αυτοπεποίθησή σας προς τον κόσμο;
- 12) Τι σημασία έχει για εσάς αυτή η επιλογή της έκφρασης;
- 13) Αισθάνεστε ότι χρειάζεται να διεκδικήσετε χώρο έκφρασης; Ως προς ποια στοιχεία του εαυτού σας; Σε ποιο πλαίσιο;
- 14) Εάν ναι, με ποιους τρόπους προσπαθείτε να διεκδικήσετε; Εάν όχι, τι σας εμποδίζει να το κάνετε;
- 15) Επηρεάζει το πλαίσιο και η συνθήκη ποιους θεωρείτε μέλος της ομάδας σας και ποιους «Άλλους»/ εκτός ομάδας;
 - Αν όχι, γιατί θεωρεί πως συμβαίνει αυτό. Ποιοι ανήκουν στην ομάδα και ποιοι όχι;
 - Αν ναι, πώς διαφέρουν η ομάδα και οι άλλοι σε κάθε συνθήκη; Με τι κριτήρια διαφοροποιούνται; Πώς αισθάνεστε με την εναλλαγή;

Πώς αυτό επηρεάζει την καθημερινότητά σας; (παραδείγματα)

- 16) Θέλετε να αναφέρετε κάποια εμπειρία που η ταυτότητά σας σάς εμπόδισε, που έχετε αποκλειστεί;
- 17) Θέλετε να αναφέρετε κάποιες χαρακτηριστικές εμπειρίες που οι σημαντικές πτυχές του εαυτού σας έγιναν αποδεκτές και ορατές;
- 18) Πώς επηρεάζει η σύνθεση όλων αυτών των πλευρών σας την καθημερινότητά σας; Το ότι είστε και Ελληνίδα/κατοικείτε στην Ελλάδα, και μουσουλμάνα και [εθνοτική ταυτότητα] και γυναίκα ταυτόχρονα. Υπάρχουν θετικές εμπειρίες που σχετίζονται με αυτό; Υπάρχουν αρνητικές;
- 19) Πότε/πού αισθάνεσθε ότι ανήκετε και είστε καλοδεχούμενη σε μια ομάδα και πότε/πού ότι αποκλείεστε;
- 20) Πώς αισθάνεστε ότι διαφέρετε ως [συνθετική ταυτότητα] από άτομα που έχουν μόνο μία από τις επιμέρους ιδιότητες (μουσουλμανική, ελληνική, εθνοτική, γυναικεία)
- 21) Πότε αισθάνεστε πιο ολοκληρωμένη και ικανοποιημένη με τον εαυτό σας; Τι κάνετε για να ενισχύσετε αυτό το αίσθημα;

Επικαιρότητα

- 22) Τι άποψη έχετε και πώς σας έχει επηρεάσει η κατάσταση του Ισλάμ στην Ελλάδα σήμερα;
- 23) Πώς βλέπετε τα κινήματα διεκδίκησης δικαιωμάτων για μειονοτικές ομάδες όπως:
 - Οι γυναίκες, οι μετανάστριες/ες και προσφύγισσες/ες, τα θρησκευτικά δικαιώματα
- 24) Πώς σκέφτεστε τα ζητήματα της επικαιρότητας σχετικά με το Ισλάμ στην Ελλάδα; Επηρεάζουν κάπως την ζωή και την εικόνα που έχετε για τον εαυτό σας; Υπάρχουν μερικά συγκεκριμένα σχετικά παραδείγματα;

Θέματα που θα μπορούσαν να συζητηθούν:

 - Η Μαρίνα Σάττι μετά τον διαγωνισμό της στην Eurovision ανέφερε στην πρώτη συνέντευξή της την δυσκολία που είχε στην ταφή του πατέρα της και πως έπρεπε να πάει στην Θράκη για να τελεστή το μυστήριο.
 - Το πρώτο επίσημο τζαμί και το μόνο στην Αθήνα δόθηκε στο κοινό το 2020. Το έχετε επισκεφθεί; Πώς νιώθετε σχετικά με την ανέγερσή του; Πώς νιώθετε σχετικά με την χρήση του; Από την άλλη, υπάρχουν εκατοντάδες άτυπα τζαμιά στην Αθήνα
 - Στις ευρωεκλογές του 2024 το κόμμα Ισότητας Ειρήνης και Φιλίας βγήκε πρώτο στις εκλογικές περιφέρειες της Ξάνθης και της Ροδόπης.
 - Στις ευρωεκλογές του 2024 πέρασαν τον πήχη 3 ακροδεξιά κόμματα με συνολικό ποσοστό 16.71%.
- 25) Τι προτάσεις ή ελπίδες έχετε για βελτίωση της θέσης του Ισλάμ και της μουσουλμανικής κοινότητας στην Ελλάδα και την εν γένει ελληνική ταυτότητα σήμερα;
- 26) Υπάρχει κάποιο θέμα που δεν συζητήθηκε και το θεωρείτε σημαντικό; Κάποια παρατήρηση που θέλετε να προσθέσετε; Μια διευκρίνιση που θέλετε να ζητήσετε ή να κάνετε;